

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za arheologiju

Diplomski rad

*Problem prelaska sa spaljivanja mrtvih na polaganje mrtvih tijela
na području bivše rimske provincije Dalmacije i Karpatske kotline u 8. i 9. stoljeću*

Student: Stjepan Tomić

Mentor: prof. dr. sc. Krešimir Filipec

Zagreb, Prosinac 2017.

SADRŽAJ

1. Uvod.....	1
2. Groblja 8. i 9. stoljeća na području rimske provincije Dalmacije.....	3
2.1. Povijest istraživanja.....	3
2.2. Podjela groblja.....	6
2.3. Opće značajke groblja.....	9
2.4. Grobni nalazi.....	15
3. Groblja 8. i 9. stoljeća na području Karpatske kotline.....	20
4. Groblja 8. i 9. stoljeća na području Češke i Moravske.....	44
5. Zaključak.....	56
6. Popis značajnijih nalazišta s paljevinskim ukopima na području Karpatske kotline, rimske provincije Dalmacije, Češke, Moravske i istočnog predalpskog prostora.....	60
7. Popis literature.....	65

1. Uvod

Arheološka znanost ima zadaću rekonstruiranja povijesnih zbivanja na osnovu zaključaka dobivenih analizom nalaza materijalne kulture. Vrlo često nema dovoljno dostupnih nalaza, ili oni postojeći ne mogu pružiti dovoljno podataka kako bi se stvorila jasna slika nekog prostora ili vremena. Taj je problem, po mom mišljenju, najočitiji u periodu ranog srednjeg vijeka na prostoru Karpatske kotline. Područje Karpatske kotline omeđeno je Karpatima na sjeveru i istoku, rubnim dijelovima Alpa na zapadu, te Dinaridima i dijelovima gorja Balkan na jugu, i čini kompaktnu cjelinu koja dijeli jugoistočnu od zapadne Europe. Rasprostire se na prostoru današnje Mađarske, Slovačke, dijela jugozapadne Ukrajine, dijela zapadne Rumunjske, istočne Austrije, Slovenije, sjeverne Hrvatske, dijela Bosne i Hercegovine, dijela Srbije, i dijela Češke. Veći dio Karpatske kotline smješten je u plodnom području mađarske ravnice, u međuriječju rijeka Dunava i Tise i oko Blatnog jezera. Vrijeme od pada Zapadnog Rimskog Carstva do 10. stoljeća je najmanje poznato suvremenoj znanosti. To je period prepun previranja, ratova, seoba, period nestanka mnogih grupa sa povijesne pozornice, ali i dolaska novih skupina. Podaci koje o tom vremenu dobivamo iz povijesnih izvora često su vrlo površni ili jednostrani, a ponekad i kontradiktorni, tako da ne mogu poslužiti kao čvrst oslonac. Arheološki podaci mogu nam u kombinaciji s povijesnim izvorima pružiti bolji uvid u to doba. Period ranog srednjeg vijeka, često nazivan i mračnim dobom, odlikuje pad kvalitete života u odnosu na vrijeme Rimskog Carstva. Dok se na zapadu stvara ono što će postati Franačko Carstvo, a na istoku Bizant, na prostoru između njih izmjenjuju se vladari, traje stalna borba za prevlast i dolazi do nestanka nekih tekovina rimskog „civiliziranog“ života. Vjerojatno se smanjuje količina trgovine i mogućnost slobodnog kretanja stanovništva. Tehnologija prestaje napredovati, vjerojatno čak i nazaduje. Rimske vrijednosti zamijenjene su vrijednostima novih, „barbarskih“ naroda koje su naselile područje Panonske nizine. Stanovništvo se miješa, a etnička slika postaje iznimno složena. Ono što je počelo već u 1. i 2. stoljeću, za vrijeme prvih provala germanskih naroda preko limesa, do 6. stoljeća stvorilo je velik prostor na kojem je stanovništvo izmiješano i teško je razlučiti etničke skupine jedne od drugih. Ipak, u tom periodu iznimno zamršene etničke situacije u Karpatskoj kotlini, dolazi do formiranja onoga što će se razviti u nacije

koje poznajemo danas. Problemi procesa koji su toga doveli, kao i problem razlučivanja skupina koje su u tim procesima sudjelovale tema su ovog rada.

Na velikom prostoru od Moravske, Češke i Slovačke na sjeveru, do Dalmacije na jugu, nalazi se odgovor na ova pitanja. Taj je prostor doživio najveće promjene u periodu ranog srednjeg vijeka. Od provale Huna, Ostrogota, Gepidskog kraljevstva, Langobarda, dolaska Avara, Bugara, doseljenja Slavena, i, u konačnici, pojave Mađara. Materijalna se kultura tog perioda, za razliku od ranijih i kasnijih razdoblja bogatih raskošnom arhitekturom i čitavim sačuvanim gradovima, odlikuje manjim, pokretnim nalazima. Nalazi naselja vrlo su rijetki, a većinu podataka koje o tom periodu znamo, proizašla je iz istraživanja groblja. Razdoblje 8. i 9. stoljeća vrijeme je kada se u grobovima na području Karpatske kotline pojavljuje više različitih grobnih ritusa i tipova materijalne kulture, što je i za očekivati u tako etnički miješanom prostoru. Osnovna podjela grobova je na paljevinske i kosturne. Inhumacija je ritual koji prakticiraju brojne skupine; Romani, romanizirano starosjedilačko stanovništvo, Germani, stepsko-nomadske skupine, i dio Slavena (Anta). Incineracija se pripisuje Slavenima. Slaveni su vjerojatno iz svoje pradomovine sa sobom donijeli ritus incineracije u Karpatsku kotlinu. Tijekom vremena, a pogotovo početkom 9. stoljeća, vidljivo je da skupine Slavena zamjenjuju pogrebni ritus, odnosno prelaze s incineracije na inhumaciju. Na čitavom području Karpatske kotline vidljiv je trend smanjenja paljevinskih i povećanja kosturnih grobova. Uzroci prelaska nisu razjašnjeni. U ovom sam radu pokušao sabrati mišljenja najvećih stručnjaka o tom pitanju. Područje sam podijelio na tri zasebne cjeline; Avarski Kaganat, Velikomoravsku i Hrvatsku. Uz Avarski Kaganat, te dvije slavenske tvorevine na suprotnim stranama Karpatske kotline možda su najbolji izvor informacija o pogrebnom ritusu, odnosno njegovoj izmjeni početkom 9. stoljeća. Ova dva područja odlikuje velik broj istraženih groblja s bogatim spektrom različitog materijala, i relativno prepoznatljivim horizontima paljevinskih i kosturnih grobova.

2. Groblja 8. i 9. stoljeća na području rimske provincije Dalmacije

2.1. Povijest istraživanja

Kada se govori o hrvatskim grobljima rane faze, najčešće se misli na groblja i lokalitete na području same ranosrednjovjekovne Hrvatske države. Groblja u sjevernom dijelu Hrvatske ili u Slavoniji puno su rjeđa, manje istraživana, i na njih se od početka istraživanja stavlja manji naglasak. U Hrvatskoj, ali i Bosni i Hercegovini, Srbiji i Sloveniji istražuje se niz lokaliteta, no daleko se zaostaje za istraživanjima u Mađarskoj i drugim srednjoeuropskim zemljama¹. Danas, tako, imamo problem da postoji prostor koji je gotovo potpuna nepoznanica u usporedbi s prostorom Dalmacije. Groblja najranije faze ranosrednjovjekovne Hrvatske države, razasuta po čitavom njenom matičnom području, obilježavaju početak nove epohe na istočnoj obali Jadrana. Ona nam daju saznanja o prelasku kasne antike u rani srednji vijek, o životu ljudi tog doba, počecima kršćanstva, ali i o novim, modernim tehnologijama i trgovini². Groblja najranijeg horizonta 7. i 8. st. imaju posebno značenje unutar nacionalne arheologije. Ona predstavljaju najznačajniji izvor arheološkog materijala koji se može upotrijebiti u tematiziranju problema vremena doseljenja Hrvata³. Istražena ranosrednjovjekovna groblja uglavnom se poklapaju s teritorijem Hrvatske Kneževine Konstantina VII Porfirogeneta iz njegovog djela *De administrando imperio* (u nastavku DAI), a najveći broj ih je omeđen rijekama Zrmanjom i Cetinom⁴. Granica hrvatske Kneževine dobro je omeđena na svom istočnom dijelu, na području poljica, te sjevernije uz županije Imota, Livno i Pliva. Groblja na području Vinodola potvrđuju navod iz DAI da se Hrvatska proteže do granica Istre⁵. Najveći problem predstavlja određivanje sjeverne granice rasprostranjenosti. Ona se često poistovjećivala s rimskom granicom Panonije i Dalmacije. Vjerojatno se protezala duž planina Kapele, Plješivice i Grmeča. Iako s tog prostora poznajemo samo vrlo rijetke nalaze starohrvatskih grobova (vjerojatno zbog slabe istraženosti), groblje u Gomjenici kraj Prijedora, koje se

---

¹ Filipec, 2009 114

² Petrinec, 2009 3

³ Jarak, 2002 247

⁴ Petrinec, 2009 3

⁵ Petrinec, 2009 3

nalazi sjevernije, pokazuje jasne analogije s grobljima u središtu starohrvatske države⁶.

Početak istraživanja ranosrednjovjekovnih i starohrvatskih grobalja zbilo se krajem 19.st., uglavnom zahvaljujući fra Luji Marunu . On provodi prva amaterska istraživanja u okolici Knina, usljed čega dolazi do osnivanja kninskog starinarskog društva, a potom i Muzeja hrvatskih spomenika u Kninu (današnji Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu). Ta rana istraživanja nisu, osim rijetkih Marunovih bilješki, bila dobro dokumentirana, pa se danas raspolaže sa skromnim ili nikakvim podacima⁷. U kratkom vremenskom razdoblju zadnjih desetljeća 19.st. izvršen je čitav niz arheoloških istraživanja kojima se uglavnom težilo prikupljanju što bogatijeg i raznovrsnijeg materijala kako bi se što prije napunile muzejske vitrine⁸. Preokretom u razvitku hrvatske nacionalne arheologije smatra se dolazak Ljube Karamana u društvo Bihać 30-ih godina. On je prvi počeo provoditi sustavna arheološka istraživanja (groblja Majdan i Mravinci-Glavičine) i napisao znanstvenu studiju o razvoju starohrvatskih grobalja⁹. Njegove su znanstvene postavke u tipologiji i u kronologiji pojedinih predmeta temelj za daljnja proučavanja socijalnih i ekonomskih odnosa u ranofeudalnoj hrvatskoj državi¹⁰. Nakon drugog svjetskog rata istraživanja vodi Stjepan Gunjača i uvelike revidira Marunove rezultate. Najveći doprinos istraživanju dao je Dušan Jelovina 50-ih i 60-ih godina. Provodio je istraživanja na prostoru čitave Dalmacije i objavio prvu cjelovitu sintezu o starohrvatskim grobljima. Velik je i doprinos Filozofskog Fakulteta u Zadru i Arheološkog Muzeja u Zadru, koji su pod vodstvom Janka Beloševića vodili sustavna istraživanja i rekognosciranja na području sjeverne Dalmacije. Na šibenskom području istraživanja je vodio Gradski muzej u Šibeniku. Poseban doprinos poznavanju starohrvatskih grobalja dao je Muzej Cetinske krajine u Sinju, na čelu s Antom Miloševićem. U novije doba MHAS provodi istraživanja u dosad manje istraženim područjima (imotski kraj i okolica, Poljica, trogirsko-kaštelansko područje). Istraživanja na području jugozapadne Bosne i Hercegovine vodio je

---

⁶ Petrinec, 2009 4

⁷ Petrinec, 2009 5

⁸ Jelovina, 1976 5

⁹ Petrinec, 2009 6

¹⁰ Jelovina, 1976 6

Zemaljski Muzej u Sarajevu pod vodstvom Nade Miletić¹¹. S područja Like potječe velik broj pojedinačnih predmeta, ali dosad nije otkriveno ni jedno groblje koje bi se moglo odrediti kao ranosrednjovjekovno¹². Na području sjeverne Hrvatske istraživanja počinju u drugoj polovici 19.st., a do početka 20.st. istražen je veći broj nalazišta, među njima i dijelovi groblja u Bijelom Brdu (Brunšmid)¹³. Otkriveni su i novi lokaliteti (Zagreb-Kruga, Čađavica). Kasnija istraživanja nastavljaju Ksenija Vinski-Gasparini, Slavenka Ercegović i Zdenko Vinski. Sredinom stoljeća Stojan Dimitrijević istražuje nekoliko lokaliteta u okolici Vinkovaca. Niz avarodobnih i groblje bjelobrdске kulture u Đelekovcu istražuje Marija Šmalcelj. Z. Vinski istražuje groblje u Vukovaru, K. Filipec groblja u Loboru i u Đakovu. Katica Simoni istražuje groblje u Stenjevcu. Od 80-ih godina Željko Tomičić istražuje groblja bjelobrdskog kulturnog kruga, a i izradio je nacrt kronološke sheme bjelobrdске kulture u međuriječju Mure, Drave, Dunava i Save¹⁴. U sjevernoj Hrvatskoj malo je istraženih nalazišta, a puno slučajnih nalaza i drugih prikupljenih nesustavnim istraživanjima. Istočna Slavonija malo je bolje istražena, ali najviše zahvaljujući istraživanjima na trasi autocesta¹⁵, te istraživanjima Ž. Deme na groblju u Vukovaru, i K. Filipca na grobljima u Đakovu i u Loboru.

---

¹¹ Petrinec, 2009 7

¹² Petrinec, 2009 7

¹³ Filipec, 2009 114

¹⁴ Filipec, 2009 114

¹⁵ Filipec, 2009 115

2.2. Podjela groblja

Prvi prijedlog podjele starohrvatskih, odnosno srednjovjekovnih grobalja na području Hrvatske dao je Lujo Marun. On ih dijeli na „groblja iz hrvatske poganske neznabožačke dobe“ i „groblja iz doba hrvatske samovladavine“¹⁶. Ta je podjela prva, jednostavna, i ne temelji se na kronologiji. Prvi kronološki sustav iznio je Karaman 1940.g. U svojoj je podjeli pokušao prikazati razvoj starohrvatskih groblja od doseljenja Hrvata do razvijenog srednjeg vijeka, a izdvojio je tri faze:

- a) Kosturni grobovi iz vremena prije pokrštenja (8.st.)
- b) Groblja i grobovi dvaju prvih kršćanskih stoljeća (9. i 10. st.)
- c) Starohrvatski grobovi nakon godine 1000.¹⁷

Ostavio je otvorenim pitanje zadržavanja slavenskog običaja spaljivanja mrtvih, ali logično zaključio kako je prva faza grobalja nakon doseljenja Hrvata vjerojatno paljevinska. Svoju drugu fazu dijeli na groblja bez sakralnih objekata i na groblja oko crkava. Ostavio je mogućnost dužeg trajanja treće faze svoje podjele, na osnovu prikaza žene s naušnicama trojagodnog tipa sa konzole zvonika splitske katedrale iz 14.st., ali i pojedinačnih nalaza ovog tipa iz razvijenog srednjeg vijeka¹⁸. S. Gunjača nadopunjava njegovu kronologiju u dijelu koji se odnosi na razvijeni srednji vijek, s obzirom na dataciju trojagodnih naušnica¹⁹. Dušan Jelovina predložio je podjelu na;

- a) kosturna groblja bez crkava (kraj 7. do kraja 8. ili početka 9. st.)
- b) groblja uz crkve s kosturnim načinom pokapanja (9.-11.st.)
- c) kasnosrednjovjekovna groblja (12.-15.st.)

On odbacuje postojanje srednjovjekovnih paljevinskih groblja²⁰. Kaže kako je poznato da su Slaveni u svojoj pradomovini spaljivali mrtve, što potvrđuju i bizantski pisci koji navode da su pri opsadi Carigrada 626.g. Slaveni, koji su bili u službi Avara, svoje poginule pred tim gradom spaljivali. Tvrdi da nema dokaza da su taj običaj Slaveni donijeli naselivši se na području Dalmacije (Iako

---

¹⁶ Petrinec, 2009 8

¹⁷ Petrinec, 2009 8

¹⁸ Petrinec, 2009 8

¹⁹ Petrinec, 2009 8

²⁰ Petrinec, 2009 8

prepoznaje taj slučaj na području Njemačke, Rusije, Češke i Slovačke). Rane nalaze iz Smrdelja i Kašića smatra sporadičnim i nedovoljnim za potvrdu takvog tipa pokapanja²¹. Janko Belošević prvi uvrštava paljevinska groblja kao fazu u kronologiji starohrvatskih groblja i smješta ih u 7.st. Kaže kako je općepoznata činjenica da su Slaveni upotrebljavali dva načina sahranjivanja; spaljivanje i kosturno pokapanje, ali da je nemoguće dati čvrste kronološke i prostorne granice među njima jer se nisu ravnomjerno upotrebljavali kod svih slavenskih naroda. Dok se obred spaljivanja kod nekih proteže do u kasni srednji vijek (u Rusiji do 12.st., a u Bugarskoj do u 11.st.), kod nekih prestaje iznimno rano, primjerice u Moravskoj, za koju se pretpostavlja prelazak na kosturno pokapanje već oko 800. godine²². Naime, siguran prelazak po Beloševiću počinje širenjem kršćanstva, koje spaljivanje strogo zabranjuje, no kršćanstvo nije moglo odjednom zaustaviti običaj koji su ljudi imali stoljećima, već je proces morao teći polako i s različitim intenzitetom na različitim područjima. Negdje u tom prijelaznom razdoblju pojavljuje se biritualno sahranjivanje koje će se kod pojedinih Slavena zadržati do u kasni srednji vijek²³.

- a) paljevinska groblja (7.st)
- b) kosturna groblja na redove s poganskim načinom pokapanja (kraj 7.-sredina 9.st.)
- c) kosturna groblja na redove s karakterističnom dalmatinsko-hrvatskom kulturom (9.-11. st.)
- d) istodobna groblja oko crkava
- e) groblja razvijenog srednjeg vijeka (13.-15. st.)

Z. Gunjača na temelju istraživanja na šibenskom području predlaže podjelu na:

- a) paljevinska groblja (7 st.)
- b) groblja na redove (8.-9. st.)
- c) groblja na redove 8. i 9. st. u sklopu groblja s kontinuitetom
- d) groblja oko crkava s ranosrednjovjekovnim i kasnijim ukopima (uključujući fazu 8.-9. st.)²⁴

---

²¹ Jelovina, 1976 67

²² Belošević, 1980 67

²³ Belošević, 1980 67

²⁴ Petrincec, 2009 9

Vladimir Sokol prema stratigrafiji izdvaja tri horizonta ukapanja od kraja 8.st. do 1450.g.²⁵

- a) rani/poganski horizont (795.-850/855.g.)
- b) srednji/klasični horizont (850/855.-1090/1110.g.)
- c) kasni horizont (1090/1110.-1450.g.)

---

²⁵ Sokol, 2006 101

2.3. Opće značajke groblja

Većina groblja na prostoru ranosrednjovjekovne Hrvatske bila je smještena na povišenim terenima uz rubove krških polja zbog opasnosti od poplava. Vjerojatno je riječ o naseobinskim grobljima, pa se može pretpostaviti da su se naselja kojima su pripadala nalazila u neposrednoj blizini. Na takav položaj ukazuju i toponimi (brig, brižina, brdina, kosa, gorica, goričina, podvornica)²⁶. Značajan faktor u izboru položaja bila je i blizina vode. Osim riječnih tokova koji se pružaju uz većinu krških polja, važna su i nepresušna vrela vode. Pojedina groblja smještena su na platoima uz plitke obale pješćanih zaljeva, a pronalazimo ih i na uzvišenim platoima po sredini plodnih ravnokotarskih polja ili na pješćanim humcima. Pri odabiru mjesta groblja važnu ulogu imaju i položaji na kojima su u ranijim razdobljima bila ukopišta ili ostaci građevina. U nekoliko slučajeva groblja na redove ukopana su u prapovijesne humke, neka su bila smještena u ostacima antičke ili kasnoantičke arhitekture, ili pak nad ostacima rimskih ili kasnoantičkih nekropola²⁷.

Od 9. st. razvijaju se i groblja uz crkve. Ona su isprva namijenjena isključivo pripadnicima najvišeg društvenog sloja iz kojeg potječu i sami naručitelji i donatori tih crkava i njihovog namještaja. Premda uz crkve, ta su groblja u početnoj fazi formirana kao groblja na redove. Obično stanovništvo se ukapa na običnim grobljima na redove, što će se kao običaj zadržati čak do sredine 11. st.²⁸. Većina groblja niže se u donekle pravilnim redovima u pravcu zapad-istok s većim ili manjim otklonom prema jugu ili sjeveru. Nepravilnosti su uzrokovane određivanjem orijentacije svakog pojedinog groba prema položaju sunca na dan ukopa²⁹. Postoje i iznimke u nekoliko slučajeva kod groblja s poganskim i kasnijim kršćanskim načinom pokapanja, gdje se pojavljuju orijentacija sjever-jug ili jug-sjever, ali grobovi se ni načinom oblikovanja rake ni grobnim inventarom ne razlikuju od ostalih istovremenih grobova na tim nalazištima³⁰.

---

²⁶ Petrinec, 2009 99

²⁷ Petrinec, 2009 100

²⁸ Petrinec, 2009 100

²⁹ Petrinec, 2009 101

³⁰ Petrinec, 2009 102

Broj grobova veoma varira ovisno o nalazištu, ali se kreće u rasponu od 20-30, do najviše 150-200 grobova (iako postoje iznimke s većim brojem ukopa) podjednako u poganskom i kršćanskom horizontu pokapanja. U poganskom se horizontu pojavljuju i posve mala groblja, sa samo nekoliko ukopa, pa i pojedinačnim ukopom. S obzirom na broj grobova, hrvatska se groblja mogu uvrstiti u skupinu malih groblja na redove, kakva se na Zapadu, ali pretežito u srednjoj Europi, pojavljuju u kasnomerovinškom razdoblju i zamjenjuju velika groblja na redove, s po tisuću i više grobova³¹.

Prema M. Petrincec, na svim većim grobljima poganskog horizonta može se primijetiti grupiranje grobova, vjerojatno uzrokovano nastojanjem da se porodično povezani pojedinci pokopaju što bliže jedni drugima (što se može protumačiti kao odraz rodovsko-porodične strukture najranijeg hrvatskog društva). S obzirom na analogije na drugim slavenskim područjima, može se pretpostaviti da se na tim grobljima pokopaju zajednice koje se sastoje od jedne velike obitelji ili nekoliko njih povezanih rodbinskim vezama³². Običaj formiranja groblja oko crkava u redove zadržava se do razvijenog srednjeg vijeka, kada cilj postaje ukopati se što bliže crkvi, što uzrokuje različite orijentacije grobova.

Na području Hrvatske nije zapaženo vanjsko obilježavanje groblja ili pojedinih ukopa. U drugim slavenskim područjima, u poganskom horizontu, uz groblja na redove uobičajeni su i ukopi u zemljane humke. Smatra se da je to povezano s poganskom religijom. Kod nas su u nekoliko slučajeva istraženi ukopi u prapovijesne tumule i zemljane ili pješćane humke, što je opširnije razmatrao Janko Belošević, pokušavajući to povezati s rasprostranjenim slavenskim običajem podizanja humaka nad grobovima³³. On postavlja pitanje jesu li Hrvati neposredno po doseljenju podizali humke po običaju mnogih slavenskih naroda, ili su se koristili postojećim prapovijesnim grobnim humcima kao starim kulturnim mjestima. Tvrdi kako se zbog nedovoljne istraženosti ne može dati točan odgovor, ali ističe kako je sahranjivanje u grobne humke na istočnoj obali Jadrana bilo kontinuirano od brončanog doba do ranog srednjeg vijeka, a posebno izraženo kod

---

³¹ Petrincec, 2009 102

³² Petrincec, 2009 103

³³ Petrincec, 2009 103

Ilira u željeznom dobu³⁴. Nova istraživanja ipak potvrđuju da su grobovi ukapani u već postojeće humke³⁵.

Grobovi nisu imali nikakvih vanjskih obilježja (iako ih je moralo biti, ali samo nisu sačuvana), bez obzira na način oblikovanja grobne rake, iako je, u novije vrijeme, na nekoliko nalazišta s područja Cetinske krajine, u okviru grobalja kršćanskog horizonta, uočena pojava obilježavanja grobova križem. To su grobovi u obliku škrinje, načinjeni od okomito postavljenih kamenih ploča, s kamenim pokrovom i dnom. Križevi su urezivani na donožnicama ili uzglavnicama. Radi se o grobovima ranog stupnja horizonta s kršćanskim načinom pokapanja, pa se smatra da urezani križevi označavaju upravo kršćansku pripadnost pokojnika. Sva su takva nalazišta smještena u okolici Sinja, pa se smatra da je riječ o lokalnom običaju³⁶.

U grobovima je većinom ukapan po jedan pokojnik, neovisno radi li se o poganskom ili kršćanskom horizontu. Većinom polegnut, u ispruženom položaju s rukama uz tijelo, te s glavom na zapadu (s iznimkama s glavom na istoku, jugu ili sjeveru). Rijetko su ruke polagane na bedrima, zdjelici ili trbuhu, a noge povijane u koljenu ili prebačene jedna preko druge. Pojavljuju se grobovi s više pokojnika, ali se kod groblja poganskog horizonta radi isključivo o istovremenom ukopu i nije zabilježeno višekратно ukapanje u iste grobove³⁷. Na osnovu analogija na drugim slavenskim područjima može se pretpostaviti da se kod takvih slučajeva radi o obiteljskim ukopima. u horizontu s kršćanskim načinom pokapanja dvojni su ukopi zastupljeniji. U manjem se broju radi o istovremenim ukopima, a često je registrirano naknadno korištenje istih grobova. Uz slučajeve pokapanja uz tijelo ranije pokopanog, često se pojavljuje pomicanje kostiju uz rub ili u dno rake prije novog ukopa. Premda nije sigurno, pretpostavlja se da se i ovdje radi o ukopima rodbinski povezanih pokojnika³⁸.

Oblici i vrste grobova uvelike se razlikuju u ranom poganskom i kasnijem, kršćanskom horizontu. Tipovi poganskog horizonta pojavljuju se zajedno i

---

³⁴ Belošević, 1980 70

³⁵ Petrinec, 2009 104

³⁶ Petrinec, 2009 105

³⁷ Petrinec, 2009 106

³⁸ Petrinec, 2009 106

pripadaju istom sloju ukapanja, a s obzirom na inventar među njima nema kulturne niti kronološke razlike. Maja Petrinec dijeli ih na:

- a) Grobove u običnim zemljanim rakama; karakteristični su isključivo za poganski horizont i pojavljuju se na širokom europskom prostoru u ranom srednjem vijeku, a osobito na područjima naseljenim Slavenima.
- b) Grobove u običnim zemljanim rakama djelomično obloženim kamenom; najčešće s nekoliko komada kamena iznad glave i ispod nogu ili na bočnim stranama rake. Gotovo u svim primjerima zabilježeni su tzv. kameni jastuci postavljeni pod glavu pokojnika, što se pojavljuje i kod drugih slavenskih naroda, kao i u okviru romano-slavenskih grobalja 7. i 8. st. u unutrašnjosti Istre. U više je slučajeva zabilježeno i pokrivanje pokojnika kamenim pločama³⁹.
- c) Grobove u običnim zemljanim rakama s uporabom drveta; razlikuju se grobovi s drvenom oblogom zemljane rake i grobovi s ljesovima. Običaj ukapanja u ljesovima zastupljen je na različitim područjima u ranom srednjem vijeku (Moravska, Transdanubija)⁴⁰.
- d) Grobove udubljene u prirodnoj litici
- e) Grobove sa suhozidnim ogradama od lomljenog kamena
- f) Grobove s rakama obloženim okomito postavljenim kamenim pločama; s pokrovom od kamenih ploča i ponekad s popločanim dnom. Ponekad su obložne i pokrovne ploče pravilno obrađene pa se može reći da se radi o ukopima u obliku kamene škrinje, što je tip poznat još od Ilirskog vremena i u antičkom razdoblju. Taj tip grobova prevladava u mlađem horizontu s kršćanskim načinom pokapanja⁴¹.
- g) Zidane grobnice; ponekad presvođene, ponekad prekrivane kamenim pločama. Odlikuju se iznimno bogatim inventarom, te su vjerojatno pripadale osobama višeg društvenog statusa. Grade se po uzoru na grobnice starokršćanskog i kasnoantičkog razdoblja, a njihova uporaba svjedoči o barem djelomičnom kulturnom kontinuitetu nakon doseljavanja Slavena.

---

³⁹ Petrinec, 2009 108

⁴⁰ Petrinec, 2009 108

⁴¹ Petrinec, 2009 109

Janko Belošević nudi nešto jednostavniju tipologiju i grobove dijeli na četiri tipa; grobovi u običnoj zemljanoj raci, grobovi u zemljanoj raci s djelomičnom uporabom kamena, grobovi s kamenom grobnom arhitekturom i grobovi s primitivnim drvenim ljesovima⁴².

U okviru kršćanskog horizonta prepoznaje se znatno manje tipova grobova, te su gotovo isključivo zastupljeni grobovi s rakama obloženim kamenom u suhozidu ili okomito postavljenim kamenim pločama, koji gotovo svi imaju po jednu ploču kao uzglavnicu i jednu kao donožnicu⁴³. Obložnice najčešće čine dvije do tri neobrađene deblje ploče, a pojavljuju se i grobovi u obliku škrinje s obložnicama isklesanim u jednom komadu. U kršćanskom horizontu nije registriran slučaj ukopa u običnu zemljanu raku niti ostaci drveta ili drvenog lijesa. U oba horizonta u pojedinim su primjerima korištene spolije (rimske tegule kao uzglavne ili donožne ploče, ulomci antičkih amfora ili pitosa kao obloga raka, kamen preuzet s antičke arhitekture, pa i uporaba kasnoantičkih i ranokršćanskih sarkofaga)⁴⁴.

Pogrebni se običaji, naravno, razlikuju u poganskom i kršćanskom horizontu. kod poganskih načina pokapanja među najučestalije obrede može se uvrstiti paljenje vatre nad grobovima ili unutar grobnih raka i namjerno razbijanje keramičkih posuda. Ti su običaji široko rasprostranjeni i kod drugih slavenskih naroda, osobito na prostoru Češke, Slovačke i Moravske, gdje se najčešće povezuju s grobovima iznad kojih su podizani zemljani humci. Na području Bugarske taj običaj iščezava tek početkom 10. st., a grob 62 sa Ždrijca u Ninu s denarom Lotara I pokazuje da se taj običaj i u Hrvatskoj zadržava sve do sredine 9. st.⁴⁵. Taj se ritual veže uz obred karmina (*strava*) i na istočnoslavenskom području potvrđen je povijesnim izvorima. Smatra se da se time pokojnici oslobađaju zlih duhova. Ostali su običaji prilaganje hrane i pića (ostaci zemljanih posuda i drvenih vjedrica, životinjske, a pogotovo kosti peradi, ljuske jajeta). Prilaganje kostiju peradi je najčešći prilog hrane u grobovima Austrije i zapadne Mađarske, a osobito je zastupljeno na području Moravske. Žrtvovanje peradi od antike se povezuje s kultom mrtvih, a kao pogrebni prilog perad se pojavljuje i u

---

⁴² Belošević, 1980 72

⁴³ Petrinec, 2009 111

⁴⁴ Petrinec, 2009 112

⁴⁵ Petrinec, 2009 114

germanskim i avarskim grobovima. Životinje najčešće nisu cijele prilagane u raku, već samo njihovi dijelovi, i smatra se da su gotovo uvijek bile kuhane ili pečene. Kada se radi o grobovima kršćanskog horizonta, osnovna je značajka nedostatak priloga⁴⁶.

---

⁴⁶ Petrinec, 2009 115

2.4. Grobni nalazi

Groblja s poganskim načinom pokapanja

Maja Petrincec koristi termin groblja s poganskim načinom pokapanja kada opisuje lokalitete u rasponu od nekoliko stoljeća. Iako nije previše spretan, odlučio sam se tim terminom koristiti i ja, jer smatram da je njezina knjiga iz 2009. godine ipak najbolji pregled takvih groblja u Hrvatskoj. Mišljenja sam kako bi pojam „poganski“ ili „kršćanski“ u kontekstu ranosrednjovjekovnih groblja trebalo koristiti sa velikom zadržkom, jer ne postoji apsolutno nikakav dokaz da bi kršćanstvo moglo utjecati na promjene pogrebnih rituala neke zajednice.

Na području Dalmacije, odnosno srednjovjekovne Hrvatske na nekoliko je lokaliteta evidentiran ritus incineracije i polaganje pokojnika u urnu čiju funkciju ima keramička posuda.⁴⁷ Prvi takav lokalitet jest Smrdelji-Debeljak kod Skradina, ali za postojanje ritusa znamo samo iz bilješki iz istraživanja krajem 19. stoljeća, a pravih podataka nemamo. Drugi je položaj Kašić-Maklinovo brdo gdje je paljevinsko groblje zamijećeno površinskim pregledom terena. Na lokalitetu su pronađeni ulomci slavenske keramike i spaljene kosti koji su dospjeli na površinu radi oranja.⁴⁸ Janko Belošević ove grobove datira u prvu polovicu 7. stoljeća, te kaže kako se radi o Hrvatima koji još nisu napustili tradicionalni ritus pokapanja.⁴⁹

O kratkotrajnom zadržavanju incineracije i uzroku prelaska na inhumaciju J. Belošević i A. Milošević dijele mišljenje kako mali broj paljevinskih groblja može biti objašnjen uništavanjem zbog plitkog ukopavanja, te tvrde kako su Slaveni stupili u kontakt sa starosjedilačkim stanovništvom i pod njihovim utjecajem promijenili ritual. Odgovor na ta pitanja možda bi trebalo tražiti na lokalitetima s jasnijim stratigrafskim odnosom paljevinskog i kasnijeg inhumacijskog sloja kao što su Dubravice ili Sv. Lovre.⁵⁰ Lokalitet Površje-Glavčine zanimljiv je jer je na njemu, u sklopu starokršćanskog kompleksa, koji se datira do sredine 7. stoljeća (uništenje je utvrđeno C14 analizom do oko 660. godine), pronađeno više ulomaka slavenske keramike, što bi dalo naslutiti da je novo pridošlo slavensko

---

⁴⁷ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 169

⁴⁸ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 170

⁴⁹ Belošević, 1980 46

⁵⁰ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 172

stanovništvo barem na kratko koristilo uništeni kasnoantički kompleks.⁵¹ Na prostoru današnje Bosne i Hercegovine poznato je osam lokaliteta na kojima su pronađene urne ili neki drugi elementi prema kojima je zaključeno da je prisutan ritus incineracije.⁵² U Gomjenici kraj Prijedora je istraženo kosturno groblje iz kraja 10. i početka 11. stoljeća s 246 ukopa, a pronađena je i jedna mala urna sa sitnim ostacima spaljenih kostiju. To je tipično groblje na redove.⁵³ Kako je groblje datirano u vrijeme kada se Slaveni već sigurno pokapaju kosturno, nije sigurno da se radi o paljevinskom grobu. Urna je pronađena na prostoru van groblja na dubini od oko 40 cm. Sačuvan je samo njen mali dio ispod kojeg se nalazio trag gara i karboniziranog drveta.⁵⁴ Nada Miletić kaže kako pojava ove urne ukazuje na ostatke nekog pogrebnog rituala, a ne na pojavu paljevinskog ukopa, a analogiju daje u nalazu urne na nekropoli Bled II.⁵⁵ Dalje navodi kako je trag gorenja pod urnom znak rituala, te da se radi o grobu, da bi urna nakon spaljivanja bila premještena negdje drugdje.⁵⁶ Na lokalitetu u Bagruši u Petoševcima su pronađene dvije urne unutar groblja s 161 kosturnim ukopom. Prva posuda je nađena unutar reda grobova, na dubini od 50cm (što je i dubina kosturnih ukopa).⁵⁷ Rađena je od slabije pročišćene gline s dosta pijeska na sporotirajućem kolu. Unutar nje su pronađeni ostaci sitnih spaljenih kostiju i pepela. Na osnovu toga i činjenice da je urna bila ukopana izdvojeno od grobova, pretpostavlja se da je riječ o paljevinskom grobu.⁵⁸ Druga posuda je također nađena između grobova, na dubini od 30cm, sa sitnim spaljenim kostima i pepelom u njoj i oko nje, a izrađena je slično kao i prva urna. Unutar nje su pronađeni i ostaci veće keramičke posude za koju se pretpostavlja da je priloga grobu.⁵⁹ Smatra se kako spaljivanje pokojnika nije vršeno ni na mjestu ukopa, ali niti drugdje na nekropoli.⁶⁰ Urne se datiraju oko 800. godine, a smatra se da je na lokalitetu prisutno biritualno pokapanje.⁶¹ Ostali nalazi s područja današnje Bosne

---

⁵¹ Gusar, 2009 306-307

⁵² Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 175

⁵³ Miletić, 1967, 109

⁵⁴ Miletić, 1967, 112

⁵⁵ Miletić, 1967, 112-113

⁵⁶ Miletić, 1967, 113

⁵⁷ Žeravica, 1985 153

⁵⁸ Žeravica, 1985 154

⁵⁹ Žeravica, 1985 155

⁶⁰ Žeravica, 1985 161

⁶¹ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 176

i Hercegovine su slučajni (Kamenica kod Mahovljana, Žarovice-Hodbina kod Mostara, Sutlić kod Konjica, Bosanska Rača, Krčevine u Trnovici).⁶²

Belošević groblja s poganskim načinom pokapanja datira od 7., pa do kraja prve polovice 9. stoljeća. Navodi kako materijalna kultura Hrvata u ranom srednjem vijeku uz temeljnu slavensku jezgru ima vidnih tragova antičke i bizantske kulture, kao i elemente kulture romaniziranog starosjedilačkog stanovništva, te kako je krajem 8. i tijekom 9.st. na razvoj starohrvatske kulture velik utjecaj imala kultura karolinškog kulturnog kruga⁶³. Rana starohrvatska groblja poganskog horizonta najbrojnija su na području sjeverne Dalmacije (na središnjem dijelu matičnog područja Dalmatinske Hrvatske), dok su u središnjoj Dalmaciji sporadična, a rijetka su i na području Donje Panonije, gdje su puno češće u simbiozi s avarima. Dijele se na groblja sa spaljenim pokojnicima pokapanim u zemljanim urnama, okvirno datirana u 7.st., i kosturna groblja, čija donja granica vjerojatno počinje krajem 7.st., ali još nije sa sigurnošću utvrđena, a traju do sredine 9.st. Izdvaja se i prijelazni period od kraja 8., do u završno 9.st., koji karakterizira izrazit karolinški kulturni utjecaj u grobnom inventaru⁶⁴. Početak ukapanja na grobljima na redove veći dio domaće arheološke literature smješta u 7.st., oslanjajući se više na povijesne nego na arheološke argumente⁶⁵. Moguće je da početak pada u vrijeme kad novonaseljeno stanovništvo napušta tradicionalni slavenski običaj spaljivanja i prihvaća inhumaciju, no problem je što je horizont s paljevinskim grobljima još u potpunosti nedefiniran. Paljevinski su grobovi na području Hrvatske Kneževine dosad utvrđeni na pet nalazišta (Kašić-Vinograd, Dubravice, Sv. Lovre-šibensko Donje polje, Velim-Velištak i Glavice-Gluline kuće II)⁶⁶. Najviše doznajemo s lokaliteta u Dubravicama, gdje je nedvojbeno utvrđeno da je kosturno groblje na redove preslojilo starije paljevinsko groblje (ali se kronološki relevantni nalazi ne mogu datirati prije druge polovice ili kraja 8st.). U Dubravicama je, uz 50 starohrvatskih kosturnih grobova, otkriveno šest paljevinskih s pepelom položenim u urnu. Utvrđeno je da su urne starije od kosturnih ukopa, dakle da su preslojene kosturnim grobovima 8. stoljeća. Groblje se datira u 7. i u prva desetljeća 8. stoljeća, a najstariji kosturni

---

⁶² Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 176-177

⁶³ Belošević, 2007 17

⁶⁴ Belošević, 2007 18

⁶⁵ Petrinec, 2009 271

⁶⁶ Petrinec, 2009 271

ukopi u 8. ili rano 9. stoljeće.⁶⁷ Na lokalitetu Sv. Lovre u šibenskom Donjem polju pronađena su dva paljevinska groba s urnama, a oba ispod razine kosturnih grobova. Obje su urne ručno izrađene i datiraju se u kraj 7. i početak 8. stoljeća.⁶⁸ Smatra se da zbog stratigrafskog odnosa sa skeletnim ukopima nije riječ o biritualnom groblju, već da se radi o dva odvojena horizonta pokapanja.⁶⁹ Janko Belošević ističe kako je poznata činjenica, potvrđena povijesnim izvorima i arheološkim istraživanjima, da su Slaveni upotrebljavali i incineraciju i inhumaciju, ali kako nije moguće dati točne prostorne i vremenske okvire korištenja dva ritusa.⁷⁰ Navodi i kako napuštanje incineracije počinje širenjem kršćanstva kod Slavena, koji taj poganski ritual strogo zabranjuje, te da se taj stari obred kod pojedinih skupina zadržava dulje nego kod drugih; u Rusiji do 12. stoljeća, u Bugarskoj do 9., a za Moravsku ističe (prema Pouliku⁷¹) da se ritus zadržava do 800. godine.⁷² Donju granicu početka ukapanja na grobljima na redove ne može se preciznije odrediti na osnovu grobnih nalaza jer je većinom riječ o predmetima koji su u nepromijenjenom obliku u uporabi dugo vremena i nemaju kronološki značaj⁷³. Ono što jest sigurno je da se u okviru kosturnih grobalja na redove poganskog horizonta niti jedan dosad otkriven grob ne može sa sigurnošću datirati ranije od 8.st. Pokapanje na tim grobljima vjerojatno započinje ranije, ali se to arheološki ne može dokazati⁷⁴. Gornja granica kosturnih grobalja poganskog horizonta na prostoru Hrvatske Kneževine može se preciznije odrediti (premda prestanak poganskih običaja ovisi o stupnju kristijanizacije i pojavljuje se u različito vrijeme u različitim prostorima), a smješta se oko sredine 9. stoljeća⁷⁵. Karaman, pak, navodi kako kod starih Hrvata nema tragova grobova s paljevinom. On kaže kako su Hrvati, kao i susjedni Slaveni u Ugarskoj, po svom dolasku na jug, pod utjecajem tamošnjih kršćanskih naroda već u pogansko doba bili napustili prvobitni slavenski običaj spaljivanja mrtvaca, a spominje i kako su Slaveni koji

---

⁶⁷ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 172

⁶⁸ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 173

⁶⁹ Krmčević, 1998 210

⁷⁰ Belošević, 2007 18

⁷¹ Poulik, 1948 32

⁷² Belošević, 2007 18

⁷³ Petrincec, 2009 272

⁷⁴ Petrincec, 2009 272

⁷⁵ Petrincec, 2009 274

su navaljivali na Carigrad 615.g. spaljivali svoje mrtve. Piše i kako su starohrvatski običaji ukapanja slični običajima drugih slavenskih plemena⁷⁶.

Groblja na redove s isključivo kršćanskim načinom pokapanja pojavljuju se iza 850.g., na većini područja na prijelazu između 9. i 10.st., a traju najduže do kraja druge trećine 11.st., kada ih u potpunosti zamjenjuju groblja oko crkava (koja se također pojavljuju sredinom 9.st., te traju usporedno s grobljima na redove). Prijelazna faza, odnosno groblja na redove s poganskim i kršćanskim načinom pokapanja pojavljuju se prije sredine 9.st., vjerojatno već u 8.st., a traju najduže do kraja druge trećine 11.st.⁷⁷.

---

⁷⁶ Karaman, 1930 119

⁷⁷ Petrinec, 2009 278

3. Groblja 8. i 9. stoljeća na području Karpatske kotline

Na prostoru srednje, istočne i jugoistočne Europe, te u rubnim dijelovima zapadnoeuropskog prostora, u razdoblju nakon seobe naroda, prisutna je pojava paljevinskih grobova koji ukazuju na drugačiji pogrebni ritual u odnosu na kosturne ukope iz prethodnog razdoblja, odnosno označava pojavu novog stanovništva - Slavena.⁷⁸ Pojava slavenskog stanovništva smješta se između dva perioda u kojima prevladava inhumacija; vrijeme seobe naroda⁷⁹ i period trajanja Avarskog Kaganata. Prije slavenske seobe stanovništvo se pokapalo kosturno gotovo uniformno u Panonskoj nizini. Romani, romanizirani starosjedioci, pa i germanske skupine (sa dužom ili kraćom tradicijom u ovom području) pokapaju se kosturno. Slaveni donose novi ritual na ovo područje u 5. stoljeću, i on se primjećuje na lokalitetima diljem Karpatske kotline, a u nekim dijelovima postaje i dominantan. Po dolasku Avara situacija se ponovno mijenja jer Avari donose svoj, stepsko-nomadski kosturni ritus. Ubrzo po dolasku u Karpatsku kotlinu, oko 567. godine, Avari oblikuju svoju državu – Kaganat, koji je okupljao više skupina i plemena.

Avari su tu populaciju pokorili i osnovali u onodobnoj Europi nepoznatu formu države zasnovanu na vojnoj hijerarhiji.⁸⁰ Uspjeli su ujediniti velik prostor Karpatske kotline nakon poraza Gepida i iseljavanja Langobarda i unijeti potpuno oblikovanu i jedinstvenu kulturu.⁸¹ Prodorom Avara na područje međuriječja Dunava i Tise, a kasnije i prema središtu Bizantskog Carstva, promijenili su se povijesni uvjeti za slavensku seobu i oblikovanje slavenske kulture u Podunavlju.⁸² Avarski prodor uzrokovao je preseljenje jednog dijela Slavena u područje južnog Podunavlja, a podređivanje drugog dijela avarskoj vlasti.⁸³ Avari su držali velik dio tog prostora gotovo dva i pol stoljeća (od sredine 6. stoljeća do početka 9.) i bili su dominantna sila koja je druge skupine imala ili kao podanike ili kao saveznike (izuzevši Franačku na zapadu i Bizant na istoku), te su tako nametnuli mnoge stvari, pa vjerojatno i pogrebni ritual (mada vjerojatno ne

⁷⁸ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 182

⁷⁹ Možda je nespretno koristiti termin seoba naroda jer se on odnosi i na period nakon seobe Slavena, ali ipak uglavnom označava zbivanja vezana uz germanske i stepsko-nomadске skupine

⁸⁰ Tomičić, 2000 145

⁸¹ Tomičić, 2000 145

⁸² Tomičić, 2000 142

⁸³ Tomičić, 2000 142

nasilno, nego je jednostavno normalno za očekivati da preuzimaš neke odlike jačih od sebe u svojoj okolini). Vjerojatno je da su u tom periodu skupine Slavena koje su prakticirale incineraciju pod utjecajem novo pridošlih Avara preuzeli njihov način pokapanja, ali ne sve. Kroz čitavo trajanje Kaganata na nekim se područjima pojavljuju paljevinska groblja, ili pak biritualna groblja. Promjene u pogrebnim ritualima mnogo su složenije u periodu zalaska avarskog doba, na prijelazu iz 8. u 9. stoljeće, kada Slaveni prelaze na kosturno pokapanje i na „slavenskim“ područjima, kao što je Velikomoravska, južna Slovačka, Dalmacija itd. Razlozi za promjenu rituala često se traže u širenju kršćanstva, koje u tom periodu dolazi u većinu „poganskih“ područja Karpatske kotline, no za taj je prijelaz sigurno bilo zaslužno mnogo faktora.

Avarski Kaganat je ostavio velik broj lokaliteta i slučajnih nalaza po cijeloj Karpatskoj kotlini. Broj pronađenih avarodobnih groblja je oko 2500, a broj grobova se procjenjuje na oko 60.000-100.000.⁸⁴ Groblja, njihov inventar i grobni ritus su ono iz čega najviše možemo doznati o avarskom društvu. Poznata su nam i naselja iz vremena avarske dominacije u Karpatskoj kotlini, ali ona, za razliku od grobova, ne pružaju gotovo nikakve dokaze etničke pripadnosti.⁸⁵ Avari se pojavljuju početkom druge polovice 6. stoljeća, a 558. godine u Konstantinopol stiže prva avarska delegacija tražeći novi dom u bijegu od prijetnje s turskog teritorija.⁸⁶ Avarska populacija sa sobom u Karpatsku kotlinu unosi brojne novitete, prije svega poseban ritus pokapanja koji odlikuje poseban način uređenja grobnih jama, konjanički pokopi itd. Nova je i pojava posebne materijalne kulture, posebno pojasnih garnitura, konjske opreme, nomadskog oružja, načina ukrašavanja itd.⁸⁷ Razlog za uspon moći Kaganata treba tražiti u vojnim kampanjama Avara na franački teritorij šezdesetih godina 6. stoljeća, koje su većinom bile uspješne, a ona iz 566. godine je rezultirala i savezom s Langobardima (koji su u sukobu s Gepidima). Rezultat je da su Avari i Langobardi zajedničkim snagama porazili Gepide, a Avari zaposjeli gepidsko područje uz rijeku Tisu, što će postati središte Avarskog Kaganata. Najveća odlika avarskog načina ratovanja jest brzi, lako opremljeni konjanik. Avarski jahač mogao se na konju ustati i stajati na ostrugama, pa se i okrenuti oko sebe, i pucati

---

⁸⁴ Zábajnik, 2014 37-38

⁸⁵ Zábajnik, 2014 37

⁸⁶ Zábajnik, 2014 35

⁸⁷ Zábajnik, 2014 39

lukom iza leđa⁸⁸, što je iznimno bitna činjenica kada se usporedi sa znatno sporijim načinom ratovanja „zapadnih konjanika“. Time su avarski ratnici mogli postići puno veću brzinu u borbi, puno veću preciznost u gađanju lukom i strijelom. Novo oružje Avara, kao što je refleksni luk ojačan koštanim pločicama, probijajuća koplja itd., zasigurno je doprinijelo vojnom uspjehu Avara, pogotovo u početnom periodu njihove prisutnosti u Karpatskoj kotlini. Početne vojne uspjehe Avari su temeljili na dotad nepoznatom naoružanju, ponajprije konjanika. Avarska teška konjica s karičastim kacigama i oklopima, naoružana dugim kopljima, bila je glavna udarna moć Kaganata.⁸⁹ Od oružja i opreme u avarskim grobovima važno mjesto pripada željeznim stremenima, drvenim sedlima s povišenim prednjim i stražnjim dijelom, palašima, kopljima sa šiljcima, refleksnim lukovima s koštanim ojačanjima i tobolcima za teške trobridne strelice.⁹⁰ Specifičnu ulogu imali su tiješteni pojasni jezičci na višedijelnim pojasima, a vjeruje se da su predstavljali porijeklo, klan i vojni rang u strogoj hijerarhiji avarske vojske.⁹¹

Avarski Kaganat je uvelike utjecao i na povijest slavenskih grupa na području Karpatske kotline, koje se u središnjoj i istočnoj Europi naseljavaju oko sredine 5. stoljeća.⁹² Migracija Slavena se dogodila prije dolaska Avara, što se da zaključiti iz pisanih izvora, ali i iz arheoloških nalaza. Vezu između Avara i Slavena arheološki je teško rasvijetliti, a ono što nam o njoj govori jest pojava biritualnih groblja u perifernim zonama Karpatske kotline.⁹³ Nalazimo ih u sjevernim i zapadnim rubnim dijelovima Kaganata, ali i u Transdanubiji. Moguće je zaključiti kako je njihova pojava rezultat dugotrajnog suživota dvaju etnički i kulturološki različitih grupa.⁹⁴ Na slovačkom području najstariji je horizont slavenskih groblja s isključivo incineracijom, obično s posudama praškog tipa.⁹⁵ U 7. stoljeću, istodobno s pojavom avaro-slavenskih grobova javljaju se i ravna paljevinska groblja u urnama, a nešto kasnije dolazi do pojave biritualnih groblja. Da li je prelazak na inhumaciju uzrokovan dolaskom Avara u južni dio Slovačke,

---

⁸⁸ Zábajnik, 2014 39

⁸⁹ Tomičić, 2000 146

⁹⁰ Tomičić, 2000 146

⁹¹ Tomičić, 2000 146

⁹² Zábajnik, 2014 35

⁹³ Zábajnik, 2014 38

⁹⁴ Zábajnik, 2014 35-39

⁹⁵ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 186

ili su Slaveni preuzeli taj ritus još od etničkih skupina iz vremena seobe naroda, ne zna se.⁹⁶ Seoba Slavena, potaknuta dijelom avarskim prodorom, prouzročila je slavizaciju velikog područja od Baltika do Crnog mora, i prodor Slavena do crte koja se proteže od Sjevernog mora do Jadrana. Tijekom 6. i 7. stoljeća ta je pojava ocrtavala obrise vanjskih granica Kaganata na kojima su se oblikovale slavenske zajednice – Sklavinije.⁹⁷ Slaveni naseljeni u prostoru međuriječja Dunava, Drave i Save vjerojatno su predstavljali zapadno krilo Kaganata usmjereno prema Bajuvarima i Francima, a iz tog su prostora od kraja 6. st slavenski i drugi avarski „pomoćni“ narodi za potrebe Avara prodirali prema alpskom području.⁹⁸ Do 610. godine prebačena je crkvena organizacija u zapadni dio Norika i alpsko područje pod dominacijom Bajuvara. S tog istog prostora će u 8. st krenuti pokrštavanje prema Slavenima u Karantaniji, pa onda i u Panoniji.⁹⁹

Na sjevernom rubnom području Kaganata, na području današnje južne Slovačke, najstariji sloj isključivo paljevinskih groblja čine lokaliteti s nalazima praškog tipa keramike (slično kao i na prostoru Češke i Moravske), kao što su Košút, Mostove i Potvorice.¹⁰⁰ Sljedeću fazu čine biritualna groblja kao što su Bešeňov i Galanta-Matuškovo. Tim avaro-slavenskim grobljima pripadaju i Devínska Nová Ves (sa više od 800 ukopa, od kojih je 25 paljevinskih), Záhorská Bystrica, drugo groblje u Bratislavi-Vajnory, Bernolakovo, Želovce i Barca.¹⁰¹ Problem je što su biritualnim grobljima ponekad nazivana i ona kod kojih nije slučaj o istodobnoj pojavi obaju ritusa (odnosno to nije potvrđeno), već su samo oba prisutna na lokalitetu, što su dvije vrlo različite stvari. Prema G. Fuseku, na prostoru južne Slovačke je u drugoj polovici 7. stoljeća samo jedno pravo biritualno groblje (Devínska Nová Ves), gdje se incineracija zadržava do u kraj 8. stoljeća.¹⁰² Paljevinski ukopi na avarodobnim kosturnim grobljima učestalije se pojavljuju tek u 8. stoljeću u graničnoj zoni između Kaganata i sjevernog slavenskog područja, a s vremenom kosturni ukopi postaju zastupljeniji i u 8. stoljeću predstavljaju dominantan način pokapanja.¹⁰³ Pojedini autori promjenu

---

⁹⁶ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 187

⁹⁷ Tomičić, 2000 142

⁹⁸ Tomičić, 2000 144

⁹⁹ Tomičić, 2000 144

¹⁰⁰ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 184

¹⁰¹ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 185

¹⁰² Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 185

¹⁰³ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 185

ritusa i biritualnost na sjevernom, rubnom avarskom području tumače etničkim razlikama stanovništva, dok ih drugi objašnjavaju kao odraz dubokih društvenih promjena do kojih je došlo u 7. i 8. stoljeću. Istočna Slovačka, zajedno sa zakarpatskom Ukrajinom, pokazuje pojavu groblja pod humcima iza 7. stoljeća, a s izuzetkom se ritus incineracije na tom području javlja i do u 11. stoljeće.¹⁰⁴

Na istočnoalpskom prostoru, na zapadnim rubnim dijelovima Avarskog Kaganata, također zahvaćenim slavenskim valom, poznati su pojedinačni nalazi i paljevinska groblja s kraja 6. i iz 7. stoljeća, s pojavom praškog tipa keramike (Hohenau a.d. March, Poysdorf, Velm-Götzendorf, Stein a.d. Donau).¹⁰⁵ U 8. i 9. stoljeću to je područje gušće naseljeno slavenskom populacijom, a paljevinski ritus se zadržava i u 9. stoljeću (groblja u Grosambergu i Holzwieseneu).¹⁰⁶

Na području zapadne i sjeverozapadne Rumunjske, odnosno na prostoru uz istočnu granicu Kaganata, u skupini Mediaș, koja traje od 7. do 9. stoljeća, javljaju se biritualna groblja. Omjer ukopa je takav da je puno veći broj paljevinskih ukopa u odnosu na kosturne (Bratei gdje je otkriveno 208 paljevinskih i 30 kosturnih grobova).¹⁰⁷ Groblje Kapul Viilor, koje se datira od druge polovice 9. do 10. stoljeća, na njemu se pokapalo miješano bugarsko i slavensko stanovništvo, pokazuje sličan odnos (209 paljevinskih i 65 kosturnih ukopa).¹⁰⁸ Paljevinska groblja pod humcima datiraju se od 650.-800. godine, a smatra se da pripadaju Nușfalau-Someșeni grupi koja je uglavnom koncentrirana na ruskom području, u južnoj Poljskoj i jugozapadnoj Mađarskoj, te u istočnoj i zapadnoj Slovačkoj. Izolirana pojava tog tipa grobova u Transilvaniji tumači se prodorom manje grupe Slavena na to područje.¹⁰⁹ Paljevinski grobovi se pojavljuju i u južnoj i sjevernoj Bugarskoj, te na Peloponezu, a raspoznajemo nekoliko tipova groblja datiranih od 8. do 10. stoljeća; isključivo paljevinska (sjeveroistočna i sjeverozapadna Bugarska), te mješovita kosturna i paljevinska groblja poganskog ili kršćanskog karaktera.¹¹⁰

---

¹⁰⁴ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 186

¹⁰⁵ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 183-184

¹⁰⁶ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 183

¹⁰⁷ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 188

¹⁰⁸ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 188

¹⁰⁹ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 189

¹¹⁰ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 189

Tijekom 7. i 8. stoljeća odvijao se proces propadanja kasnoantičkog svijeta. Slavensko osvajanje ukinulo je rimski red u kasnoantičkim provincijama i uspostavilo rodovsku vlast, a rastaču se i ostaci urbaniteta na prostoru južne Panonske nizine.¹¹¹ Arheološki tragovi slavenkog naseljavanja u 6. i 7. stoljeću slabo su vidljivi i teško vremenski određivi, a samo se sporadično nailazi na materijalne tragove njihove nazočnosti.¹¹² Slavene obično prepoznajemo po načinu ukopa (barem u rano vrijeme prisutnosti u Karpatskoj kotlini), no takvi su ukopi i groblja malobrojna u odnosu na broj istraženih inhumacijskih grobova avarskog perioda. Možda je razlog to što se kosturna groblja lakše očuvaju, dok je pepeo položen u zemlju ili u urnu lako previdjeti ili uništiti. Groblja i pojedinačni kosturni ukopi na prostoru Karpatske kotline sa stepsko-nomadskom tradicijom pokopa ili predmetima tipičnim za avarsko doba, najčešće označavaju teritorij koji naseljavaju i drže Avari.¹¹³ Nalazišta se većinom nalaze u nižim dijelovima Panonske nizine koja je okružena istočnim Alpama, Karpatskim gorjem i obroncima Dinarida. Panonska nizina, čiji se veći dio nalazi između rijeka Dunava i Tise posljednja je euroazijska stepa, a od ostalih stepa na istoku odijeljena je Karpatima.¹¹⁴ Kroz povijest se izmjenjuju periodi u kojima tim područjem vladaju stepsko-nomadske grupe, plemena ili narodi, koji s drugim nomadima na istoku Europe i u srednjoj Aziji čine jednu cjelinu. Preko tih veza neprekidno dolazi do upliva utjecaja u svim sferama života, te cijelo vrijeme pristižu noviteti. To je slučaj i u avarsko doba, kada s novitetima u Kaganat pristižu i nove nomadske grupe, nužne za vojni i demografski oporavak i opstanak Kaganata.¹¹⁵ Avarsko se područje figurativno može opisati kao više koncentričnih kružnica u čijem se središtu nalazi centar moći ((h)ring) u kojem stoluje kagan i njegovi najbliži. Centar je omeđen prstenima u kojima vladaju kneževstva i klanovi, oko kojih je prsten s podložnim grupama i slabijim vladajućim strukturama.¹¹⁶ Avarija nije imala čvrstu teritorijalnu granicu. Osnova vlasti je bila upravljanje narodima i podložnim grupama, a ne teritorijem.¹¹⁷ Avarsko društvo sačinjavale su različite manje zajednice s različitim načinima pokapanja,

---

¹¹¹ Tomičić, 2000 143

¹¹² Tomičić, 2000 144

¹¹³ Filipec, 2015 21

¹¹⁴ Filipec, 2015 21

¹¹⁵ Filipec, 2015 21

¹¹⁶ Filipec, 2015 22-23

¹¹⁷ Filipec, 2015 23

što nam govori da je stepsko-nomadski element bio sastavljen od vrlo heterogenih grupa. Uz stepsko-nomadske narode, sa stepsko-nomadskim načinom pokapanja (Avari, Kutriguri, Bugari), vjerojatno se nalaze i Germani, Romani i Slaveni, te druge pridošlice s različitim načinom pokapanja.¹¹⁸ Groblja prvog Avarskog Kaganata, odnosno ranog perioda avarske dominacije (567.-650. godine), pokazuju bogatstvo i potpuno nov materijal u Europi.¹¹⁹ Nalazimo specifičnu avarsku pojasnu opremu u obliku jezičaca, konjsku opremu, obilje zlata. Bogatstvo grobova tog perioda rezultat je uspješnog ratovanja protiv Bizanta, ali i Franaka i Slavena. Ženskoj nošnji pripadale su masivne naušnice s piramidalnim privjescima ili velikom kuglom, ogrlice od šarenih perli, prstenje sa stožastim završetkom. Bizantski zlatni solidi pretopljeni u dijelove pojasnih garnitura, nakit konjske orme, korice mačeva ili tobolaca za strelice odraz su stepske umjetnosti i snage Kaganata kao europske velesile.¹²⁰ U doba najmoćnijeg vladara, Kagana Bajana i njegovih sinova, Avari zajedno s raznim pokorenim narodima, u razdoblju od 567.-626. godine, ratuju protiv Bizanta, a istočnorimski carevi im plaćaju tribut. Istodobno se avarski utjecaj širi na područje Transdanubije, Potisja i na područje do Erdelja.¹²¹ Nakon poraza u Konstantinopolu 626. godine, nastupa razdoblje slabljenja Kaganata i počinje srednje avarsko doba.. Tijekom tog perioda (650.-710. godine) naseljavanje novih grupa u Karpatskoj kotlini je sve intenzivnije, što potvrđuju inhumacijska groblja na redove. Taj je period doba prijelaza s pljačkaških pohoda koji su obilježili ranoavarsko doba, na stočarstvo, a postupno i na poljodjelstvo.¹²²

Prostor Panonske nizine, odnosno prostor Avarskog Kaganata ima iznimno važnu geostratešku poziciju. To je područje čvorište putova prema Bavarskoj, Baltičkom, Jadranskom, Egejskom i Crnom moru. Kako bi se bitni pravci lakše kontrolirali, pojedini dijelovi prostora bili su bolje utvrđeni, što je vidljivo po gušće raspoređenim nalazima avarodobnih grobova.¹²³ Veća gustoća kasnoavarodobnih posada i naselja bila je u Bečkoj zavali, istočno i jugo-istočno

---

¹¹⁸ Filipec, 2015 22

¹¹⁹ Tomičić, 2000 146

¹²⁰ Tomičić, 2000 146

¹²¹ Tomičić, 2000 145-146

¹²² Tomičić, 2000 147

¹²³ Filipec, 2015 23

od Blatnog jezera, u srijemu i oko gornjeg toka rijeke Tise (Alföld).¹²⁴ Većina lokaliteta avarskog vremena koncentrirana je na prostoru od Blatnog jezera u smjeru slavonske Podravine, te se proteže istočnom Slavonijom i Srijemom.¹²⁵

Kaganat do druge polovice 8. stoljeća, nakon prevladane unutrašnje krize koja je trajala do posljednje četvrtine 7. stoljeća, ponovno dostiže kulturni, vojni i politički vrhunac, o čemu svjedoče mnogobrojni bogati avarodobni grobovi iz druge trećine 8. stoljeća.¹²⁶ Ne postoji mnogo povijesnih izvora koji nam govore o vojnim pohodima Avara sredinom 8. stoljeća, ali neminovno je da je do njih došlo uslijed pokušaja vraćanja dijela teritorija izgubljenog u 7. stoljeću. Pomicanje granica je vidljivo u stepsko-nomadskom načinu pokapanja koje se po prvi put pojavljuje zapadno od Bečke kotline.¹²⁷ Prema Langobarskom kraljevstvu je granica postavljena istočno od grada Čedada (Cividale) oko rijeke Soče, a postojali su i pokušaji da se Bugarski Kaganat i Slaveni u Vlaškoj nizini ponovno stave pod avarsku vrhovnu vlast. Avarski tip ukopa se pojavljuje i na području Moravske. O pokušaju širenja teritorija na jug, prema bugarskom i slavenskom teritoriju, osim nalaza svjedoče i tzv. sjeverna i južna Novakova brazda izgrađene kako bi spriječile avarske provale prema dolini Dunava.¹²⁸ Početkom 8. stoljeća u Karpatskoj kotlini se naseljavaju nove stepsko-nomadske grupe („narod grifona“), vjerojatno iz srednje Azije.¹²⁹ Doba kasne avarske faze, odnosno drugog Kaganata (710.-810. godine) obilježeno je pojavom velikih kosturnih groblja na redove s konjaničkim grobovima u kojima su pokojnici mongoloidnog rasnog fenotipa.¹³⁰ Pored takvog tipa ukopa, postoje i ukopi bez konja, s rasnim obilježjima ostalih skupina koje su u Panoniji bile pod avarskom vlašću.¹³¹ U ratničkim grobovima se kao novost pojavljuju sablje s romboidnim križnicima. Česti su nalazi lukova s priborom, rijetko tobolaca, zatim bojne sjekire, dugi bojni noževi, koplja. Karakteristična je i konjska oprema i oprema jahača; ukrasi za konja, sedla, žvale, stremeni, falere, jezičci i okovi orme.¹³² Pojasne garniture ovog perioda izrađivane su isključivo tehnikom lijevanja u bronci ili lošem srebru, a zlato je

---

¹²⁴ Filipec, 2015 23

¹²⁵ Filipec, 2015 24

¹²⁶ Filipec, 2015 36

¹²⁷ Filipec, 2015 36-37

¹²⁸ Filipec, 2015 38

¹²⁹ Tomičić, 2000 148

¹³⁰ Tomičić, 2000 148

¹³¹ Tomičić, 2000 148

¹³² Tomičić, 2000 147-148

veoma rijetko. Dijelovi garnitura ukrašavani su floralnim motivima (stilizirana krugolika vitica, „S“ vriježa, listovi, vinova loza, cvjetovi ljiljana, palmete), zoomorfnim motivima (grifoni, ptice, zečevi, ribe, borba životinja) i antropomorfnim prikazima portreta i ljudskih figura u vezi sa šamanizmom.¹³³ U ženskim grobovima dominiraju grozdolike naušnice s ovalnim karikama i privjescima od stakla, ogrlice s perlama od staklene paste i prstenje s ulošcima od staklene paste.¹³⁴ među uporabnim predmetima česta je keramika izrađivana na brzo rotirajućem kolu koja upućuje na srednjoazijsko porijeklo, a od oblika je čest podunavski tip lonaca. Novost u grobovima su drvene vjedrice s metalnim okovima, a česti su i nalazi koštanih igala, noževa i glinenih pršljena.¹³⁵

Avarski izvori ne postoje. Nije sigurno da li nisu imali običaj zapisivanja bitnih događaja, da li nisu poznavali pismo (gotovo nemoguća pretpostavka, jer se krajem 8. stoljeća već gotovo dva stoljeća nalaze između dviju najciviliziranijih država tog doba), ili su pak pisali na materijalu koji brzo propada. Moguće je i da je njihova strana priče jednostavno zaboravljena jer su u konačnici bili poraženi. Tako smo primorani proučavati samo jednu stranu priče, pa je upitno koliko je podataka koje iz izvora dobivamo potpuno ili djelomično krivo.

U grobovima s kraja 8. stoljeća pojavljuje se mnoštvo predmeta, kako zapadne (stil Blatnica, franačka oprema i oružje), tako i istočne, bizantske provenijencije (stil Hohenberg). To mnoštvo nalaza govori nam kako je ta faza ratovanja između Avarskog Kaganata i Franačke (774.g.-790.g.) uvelike gospodarski pomogla razvoju avarskog društva, te da se radi o „zlatnom dobu“ Kaganata.¹³⁶ Nakon prvog perioda rata, Franci započinju s velikim vojnim operacijama čiji je cilj rješavanje problema s Avarima na istočnim granicama carstva. Šalju dvije vojske na avarski teritorij, a jednu od njih je predvodio sam Karlo Veliki.¹³⁷ Avari su napustili granične utvrde i povukli se u unutrašnjost teritorija. Takva taktika Avara rezultat je njihovog načina gledanja na teritorij kojim upravljaju. Oni nemaju čvrsto zacrtane granice, niti pravilno raspoređene

---

¹³³ Tomičić, 2000 148

¹³⁴ Tomičić, 2000 150

¹³⁵ Tomičić, 2000 150

¹³⁶ Filipec, 2015 44

¹³⁷ Filipec, 2015 45

gradove i utvrde. Ne razmišljaju o tome da bi trebali pod svaku cijenu zaustaviti upad neprijateljske vojske na svoje područje. Njihov pristup jedino podrazumijeva mogućnost brzog pomicanja trupa po prostoru, koje, ukoliko se za tim pokaže potreba, mogu priskočiti u pomoć jedne drugima. Franci su, vjerojatno očekujući sukobe nakon ulaska u avarski teritorij, vjerojatno ostali neugodno iznenađeni kada nisu naišli na otpor. Karlova se sjeverna vojska povukla nakon 52 dana marša, a daljnje je napredovanje zaustavljeno zbog pomora konja.¹³⁸ Drugu je vojsku predvodio Karlov sin Pipin. Ta je južna vojska išla iz Italije kroz Ilirik u Panoniju, a dosegla je vjerojatno područje između Drave i Save, ali je teško procijeniti koliko duboko.¹³⁹ Zajednički cilj dvaju vojski bio je prodrijeti duboko u avarski teritorij, gdje su se trebale spojiti i zajedno poraziti glavninu avarske vojske. Do sukoba nije ni došlo, a ni vojske se nisu spojile. Sjeverna je čak i pretrpjela značajne gubitke zbog pomora konja, a južna isto tako nije imala većih uspjeha, inače bi bili spomenuti u izvorima.¹⁴⁰

O periodu do 795. godine, kada su Avarski poslanici pristupili Karlu Velikom i objavili mu predaju ne zna se mnogo. Objavljuju kako svoju zemlju daju Francima i primaju kršćanstvo.¹⁴¹ Nakon toga franačka vojska više puta prodire u avarski teritorij do samog centra vlasti ((h)ringa).¹⁴² Iz vremena posljednje četvrtine 8. i početka 9. stoljeća datiraju mnogobrojna nalazišta na području između rijeka Drave i Save; groblja u Dobovi, Zagrebu-Kruga, Velikoj Gorici i Novom Čiču, te mnogobrojni slučajni nalazi. Materijal sa ovih lokaliteta je tipičan kasnoavarski, te karolinški materijal sredine i kraja 8. stoljeća.¹⁴³ Karakteristični nalazi su ostaci luka i strijela, sablje, sjekire, koplja, karolinške strijele i koplja itd. Jedina novcem točno datirana ostava s avarskim materijalom iz tog doba jest ona pronađena u Donjim Petrovcima, a datirana je s više abasidskih¹⁴⁴ kovanica s kraja 8. stoljeća.¹⁴⁵ Rat između Avara i Franačke završen je 803. godine porazom Avara. Iako nisu bili bez uspjeha u prijašnjim godinama sukoba, ostali su vjerojatno bez materijalnih i ljudskih resursa za ravnopravnu

---

¹³⁸ Filipec, 2015 47

¹³⁹ Filipec, 2015 47-53

¹⁴⁰ Filipec, 2015 53-55

¹⁴¹ Filipec, 2015 56

¹⁴² Filipec, 2015 58-65

¹⁴³ Filipec, 2015 65

¹⁴⁴ arapska dinastija koja je vladala u Bagdadu od 750.-1258. godine, i od 1261.-1517. godine

¹⁴⁵ Filipec, 2015 66

borbu s Franačkim Carstvom. Franci tada zauzimaju Panoniju, o njima postaju ovisna i susjedna kneževstva, a pod njihovu vlast dolaze i Istra, Liburnija, Dacija i velik dio Dalmacije.¹⁴⁶ Tako su početkom 9. stoljeća zapadni dijelovi Kaganata, te Hrvatska i druge slavenske kneževine, kao i neki dijelovi bizantskog teritorija, te slavenski teritorij na području Češke kotline, Velike Moravske i Nitransko kneževstvo došli pod franačku vlast.¹⁴⁷ Indirektnu pomoć Francima dao je Bugarski Kaganat koji zauzima istočne dijelove Avarije istočno od Dunava i Tise, te tako dodatno slabi Avare.¹⁴⁸ U sjeverozapadnim dijelovima kaganata počinje stvaranje Velikomoravskog kneževstva nad kojim Franci žele ojačati vojni i politički utjecaj. Razloge za propast Avarskog Kaganata, osim u širenju Franačkog Carstva na istok, treba tražiti u još nekoliko čimbenika. To je primjerice decentralizacija vladajućih struktura koje nisu bile sposobne vojno braniti Kaganat, iscrpljenje ekonomske moći zbog koje nisu bili u mogućnosti voditi takav dugotrajan sukob.¹⁴⁹ Na propast je sigurno utjecao i unutarnji rasap društva koji je rezultat različitog razvoja određenih regija, odnosno etničkog animoziteta među brojnim grupama u Kaganatu. Avarsko društvo nije bilo feudalizirano, tako da nije moglo iskoristiti prednosti dostignuća tog novog socijalno-ekonomskog sustava.¹⁵⁰ Nije bio prisutan proces masovne kristijanizacije, koji donosi brojne ideološke i organizacijske prednosti u „zaostala društva“. Isto tako, avarske trupe nisu bile sposobne izvojevati pobjedu nad iznimno dobro organiziranim i brojnim neprijateljem, jer su se borbene taktike, organizacija i vojna oprema u međuvremenu (kroz dva i pol stoljeća avarske prisutnosti, i onoga što je zatečeno stanovništvo vjerojatno smatralo smetnjom) znatno promijenilo, a Europa se još jednom prilagodila na nomadski način ratovanja.

Franačka uprava dijeli novoosvojeni teritorij u dva dijela; na Bavarsku Istočnu marku i na Forujuljsku markgrofoviju, a tu su podjelu slijedile i crkvene granice.¹⁵¹ Bavarska istočna marka obuhvaćala je dijelove Kaganata od Karpata

---

¹⁴⁶ Filipec, 2015 71-72

¹⁴⁷ Filipec, 2015 72

¹⁴⁸ Filipec, 2015 73

¹⁴⁹ Zábajnik, 2014 39-40

¹⁵⁰ Zábajnik, 2014 39-40

¹⁵¹ Filipec, 2015 73

do Drave, a Forujuljska markgrofovija dijelove južno od Drave, kao i dijelove nekadašnjih bizantskih posjeda u Italiji, Hrvatsku i nekadašnju Daciju.¹⁵²

Iako je Avarski Kaganat vojno poražen, a Avarija pacificirana do 803. godine, i dalje traju sukobi i borbe jer Avari Francima nastavljaju pružati otpor. U to vrijeme dolazi do sukoba Avara sa Slavenima, nekadašnjim njihovim inferiornim saveznicima, čija kneževstva počinju igrati sve važniju ulogu.¹⁵³ Ostaci avariziranog etničkog supstrata na području Karpatske kotline potpuno su se uklopili u nove političke strukture, i kulturno su se i etnički asimilirali s većinski slavenskom populacijom 9. stoljeća.¹⁵⁴ To je vrijeme značajno jer se do trećine 9. stoljeća održavaju pokopi na grobljima s dugim kontinuitetom. Mnoga groblja kasnoavarskog doba, prema pogrebnom ritusu i nalazima iz grobova, mogu se datirati do početka 9. stoljeća, kada nastupa iznenadan prekid.¹⁵⁵ Slavensko paljevinsko groblje u Belišću-Zagajcima pokazuje jednak prekid, što je zanimljivo jer se prekid pojavljuje u isto vrijeme kao i na grobljima sa stepsko-nomadskim kosturnim pokapanjem.¹⁵⁶ Bugarsko napredovanje prema zapadu napokon je omogućilo Francima da završe sukobe s Avarima na istočnim granicama carstva, a Avari vjerojatno ulaze u savez s Bugarima. Velika koncentracija avarodobnih groblja s karakterističnim načinom pokapanja, s kraja 8. i početka 9. stoljeća, vidljiva je oko Dunava, u Donjoj Austriji i Gradišću, jugozapadnoj Slovačkoj i Moravskoj i nizvodno uz Dunav, odnosno u dijelu Kaganata gdje nastaje Velikomoravsko kneževstvo.¹⁵⁷

Knez Borna kao vojvoda upravlja područjem Dalmacije i Liburnije, dok u području današnje sjeverne Hrvatske, u donjoj Panoniji, u dijelu otrgnutom od Avarskog Kaganata, upravlja Ljudevit. njih su dvojica bili postavljeni na čelo franačkih provincija kao upravitelji.¹⁵⁸ Ljudevit je vjerojatno bio Slaven i vjerojatno je potekao od visokog plemstva iz Avarije, ali se može zaključiti da je ženidbenim vezama bio spojen s hrvatskim plemstvom, a moguće i sa franačkim.¹⁵⁹ Njegov ustanak (819.-823.g.) nije narodni slavenski ustanak protiv

---

¹⁵² Filipec, 2015 74

¹⁵³ Filipec, 2015 91

¹⁵⁴ Zábajnik, 2014 40

¹⁵⁵ Filipec, 2015 91

¹⁵⁶ Filipec, 2015 91

¹⁵⁷ Filipec, 2015 97

¹⁵⁸ Filipec, 2015 100

¹⁵⁹ Filipec, 2015 103

franačke vlasti, već nastavak ranijih avarskih ustanaka. To je posljednji ustanak stanovništva Panonije protiv Franaka.¹⁶⁰ Ustanak započinje 819. godine i prerasta u pravi rat koji je ozbiljno uzdrmao jugoistok Franačkog Carstva. U konačnici je Ljudevit pod nepoznatim okolnostima ubijen (vjerojatno u Dalmaciji gdje je bio u bijegu), a ustanak ugušen.¹⁶¹ Ljudevitov ustanak pokazao je nedostatke u franačkom modelu po kojem ostavljaju domaće vladare da upravljaju pokorenim područjem, što je kao posljedicu imalo da se struktura uprave na istočnoj granici carstva počela mijenjati. Ono što nije uspjelo Ljudevitu uspjelo je Velikomoravljanima, koji uspijevaju stvoriti autonomno kneževstvo.¹⁶² Po ugušenju Ljudevitova ustanka u Panoniju je vraćena franačka uprava.

827. godine Bugari napadaju franačku Panoniju. Opustošili su veliko područje i umjesto franačkih vojvoda na vlast postavili bugarske rektore.¹⁶³ Nakon pohoda se, kao i Avari, vraćaju u svoje matično područje, odakle kontroliraju pokoreno stanovništvo. Koji je točno opseg osvojenog teritorija u toj kampanji nije sigurno i postoje oprečna mišljenja, kao i o tome gdje se do tada nalazila zapadna granica Bugarskog Kaganata.¹⁶⁴ Isto tako nije potpuno jasno zašto se Bugari u sukob s Francima nisu upleli ranije, ali je moguće da je to zbog prevelike franačke snage i bugarske zaokupljenosti Bizantom. Bugari su od poraza Avarskog Kaganata u sukobu s Francima imali velike koristi jer im je to omogućilo da se posvete obračunu s Bizantskim Carstvom bez brige o opasnom neprijatelju na sjeveru.¹⁶⁵ Doba franačke vlasti ostavilo je trak kako u zapadnom, neoštećenom dijelu Panonije, tako i u istočnim dijelovima koje su zauzeli Bugari (primjerice zadržavanje kršćanstva u bugarskim područjima). Vrlo se malo mijenja u kontekstu pogrebnog inventara. U taj se period datiraju dijelovi groblja u Brodskom Drenovcu koje pokazuje pokope slične tradicijama koje polagano nestaju u Panonskoj nizini.¹⁶⁶ Na toj je nekropoli istraženo ukupno 32 groba. Svi su grobovi bili kosturni, tri su sadržavala ukop konja, a jedan je grob bio dvojni.¹⁶⁷ Od uobičajenog položaja pokojnika položenih na leđima odstupa dvojni

---

¹⁶⁰ Filipec, 2015 104-105

¹⁶¹ Filipec, 2015 111-116

¹⁶² Filipec, 2015 116

¹⁶³ Filipec, 2015 128

¹⁶⁴ Filipec, 2015 128-133

¹⁶⁵ Filipec, 2015 137

¹⁶⁶ Filipec, 2015 139

¹⁶⁷ Vinski Gasparini, Ercegović, 1958 131

grob 29, gdje je odrasla žena pokopana u zgrčenom položaju, dok je kostur djeteta u ispruženom položaju.

Slični se ukopi, s neuobičajenom položajem pokojnika pojavljuju na nekropoli Bijelo Brdo I, te na avaroslavenskim grobljima šireg geografskog prostora kao što su Szentes-Kaján, Üllő I i Kiskörös.¹⁶⁸ Dvojni ukopi uobičajeni su na brojnim avarodobnim grobljima (Mistelbach, Münchendorf, Schwechat, Győr, Jutas, Dunapentele, Üllő I i II, Szentes- Kaján, Dolni Dunajovice, Žitavska Tón itd.), bilo da se radi o dvije odrasle osobe, ili muškarcu ili ženi s djetetom, a katkad je umjesto čitavog drugog skeleta položen samo dio, obično lubanja.¹⁶⁹ Moguće je da se kod groba 29 iz Brodskog Drenovca radi o ritualnom žrtvovanju djeteta prilikom smrti majke (ali i o žrtvovanju majke prilikom smrti djeteta), što je po A. Sósu slučaj s grobovima 69 s nekropole Üllő I i 113 s nekropole Üllő II, u kojima je žena bila pokopana s više djece.¹⁷⁰ Orijehtacija grobova je istok-zapad, s licem okrenutim prema zapadu. U avaroslavenskim grobljima ne postoji pravilo jednoobrazne orijentacije pokojnika, pa je čest slučaj nekropola s različitom orijentacijom (Devinská Nová Ves).¹⁷¹ Česta pojava na avaroslavenskim nekropolama je i naknadno pridodavanje strane lubanje drugom grobu, kojem katkad nedostaje glava, a isto tako i parcijalno pokapanje, odnosno odstranjivanje pojedinih dijelova tijela (na groblju u Brodskom Drenovcu parcijalno pokapanje je ustanovljeno na više grobova). A. Sós ističe kako se odstranjivanje glave, potkoljenica, ili ruku, može dovesti u vezu s običajem žrtvovanja iz straha pred zlim utjecajem mrtvih, osvete, itd., što nije vezano uz neku određenu geografsku ili etničku cjelinu.¹⁷² Ksenija Vinski Gasparini navodi mišljenje Jana Eisnera, koji kaže kako je avaro-slavenska kultura u srednjem Podunavlju takve običaje preuzela od naroda koji su na tom prostoru bili prije dolaska Avara, primjerice od sarmatskih Jaziga ili nekih germanskih plemena.¹⁷³

---

¹⁶⁸ Vinski Gasparini, Ercegović, 1958 131

¹⁶⁹ Vinski Gasparini, Ercegović, 1958 131

¹⁷⁰ Vinski Gasparini, Ercegović, 1958 131

¹⁷¹ Vinski Gasparini, Ercegović, 1958 132

¹⁷² Vinski Gasparini, Ercegović, 1958 133

¹⁷³ Vinski Gasparini, Ercegović, 1958 133

U tri konjanička groba na nekropoli u Brodskom Drenovcu bio je pokopan jahač s konjem, a sva tri konja pokopana su s pripadajućom opremom (žvale, stremeni, kopče). Ratnik iz groba 14 imao je „punu vojnu opremu“, bio je pokopan sa sabljom i bojnim nožem, ratnik iz groba 13 pokopan je s bojnim nožem, a onaj iz groba 1 nije imao priloga oružja u grobu.¹⁷⁴ Poseban značaj za dataciju nekropole ima pojasni jezičac pronađen u grobu 1. On je ukrašen lozicom koja se razlikuje od tipičnih masivnih krugolikih lozica uobičajenih na jezičcima 8. stoljeća. Rađena je plošno, a ukras je plitko urezan.

Taj jezičac pripada najkasnijem periodu avarske prisutnosti, odnosno „post-avarskom“ periodu, i datira se u kraj 8., do sredine 9. stoljeća.¹⁷⁵ Najsrodniji je grupi nalaza pojasnih garnitura iz Požeškog Brestovca, Blatnice, Kiskörösa i Hohenberga. Groblje u Brodskom Drenovcu datirano je u prva desetljeća 9. stoljeća, a kao oslonac za dataciju je, osim jezičca iz groba 1, poslužio i ketlaški nakit pronađen na nekropoli, koji predstavlja osobitost u kontekstu groblja najkasnijeg avaroslavenskog perioda u Karpatskoj kotlini, jer je taj nakit, kao izrazito slavenski element, raširen u istočno-alpskim krajevima Karantanije od 9. stoljeća nadalje, inače nepoznat u grobljima avaro-slavenske kulture, što svakako potvrđuje dataciju u 9. stoljeće.¹⁷⁶

Za to je vrijeme značajna pojava ženske nošnje i ukrasnih predmeta, a oružje u grobovima odraz je starih običaja, ali se pokojnici ipak trebaju povezati s novom franačkom panonskom aristokracijom. Bitan podatak za tumačenje pogrebnih rituala u to doba su odluke donesene na kapitulariju Karla Velikog iz 786. i ponovno iz 810./813. godine, po kojima središnja mjesta pokopa moraju biti pod nadzorom župe, a pokopi na grobljima na redove i spaljivanje pokojnika bili su zabranjeni.¹⁷⁷ Groblja na redove su i dalje postojala, a pojavljivalo se i spaljivanje pokojnika u nekim dijelovima Karpatske kotline gdje kršćanske misije nisu dospjele do kraja 9. stoljeća, ili su se pak na franački prostor doselile nove grupe koje su prakticirale stare načine pokapanja.¹⁷⁸ U prvoj trećini 9. stoljeća napuštaju se pozicije starih groblja i pojavljuju se nova, često na novim

¹⁷⁴ Vinski Gasparini, Ercegović, 1958 134

¹⁷⁵ Vinski Gasparini, Ercegović, 1958 141

¹⁷⁶ Vinski Gasparini, Ercegović, 1958 150-151

¹⁷⁷ Filipec, 2015 139

¹⁷⁸ Filipec, 2015 140

pozicijama, na kojima su se često pojavljivali novi predmeti zapadnog porijekla. U isto su vrijeme različite zajednice koje su bile smještene dalje od središta, ili su, pak, tek doseljene u novo područje, mogle pokapati svoje mrtve na različite načine i na različitim pozicijama. Tako postoje groblja na redove gdje se pokapaju kršćani i pogani, te groblja gdje je prisutno i spaljivanje i inhumacija.¹⁷⁹

Bugarskim ulaskom u Panoniju počinje period obilježen franačko-bugarskim sukobima i sukobima sa sve jačim Velikomoravskim kneževstvom, a u drugoj polovici 9. stoljeća u Karpatsku kotlinu dolaze Mađari koji u potpunosti mijenjaju političku sliku prostora.¹⁸⁰ Mađari se po prvi puta spominju 862. godine u franačkim ljetopisima, a nazivaju ih Ungrima.¹⁸¹ Borbe za franačko prijestolje u posljednjoj četvrtini 9. stoljeća dovesti će do sve veće autonomije regionalnih upravitelja, pa čak i do osamostaljenja pojedinih područja pod Francima, kao što je bio slučaj s Hrvatskom.¹⁸² Razdoblje do kraja stoljeća obilježavaju sukobi s Velikomoravskim kneževstvom, mađarska pustošenja i slabljenje i raspad franačke uprave u Panoniji. Početak raspada bila su pustošenja velikomoravskog vojvode Svatopluka osamdesetih godina 9. stoljeća.¹⁸³

894. godine preko Dunava u Karantaniju, Panoniju, Velikomoravsku i Bugarsku provaljuju Mađari i pustoše velik prostor, što se nastavlja i idućih godina. Tada su započeli s naseljavanjem svoje buduće domovine (taj se datum spominje i u DAI).¹⁸⁴ Iduće godine upadaju duboko u bugarski teritorij i uništavaju velik dio bugarske vojske. 907. godine dolazi do bitke kod Brezalauspurcha (nije sigurno o kojem je burgu riječ), koja će biti prekretnica u mađarsko-franačkim sukobima. Došlo je do rasapa franačke uprave u Panonijama, ali to nije još značilo da su Mađari zauzeli veći dio franačke Panonije.¹⁸⁵ Prisutnost Mađara arheološki se vidi po karakterističnim pojedinačnim ratničkim grobovima razbacanim po cijeloj Europi, te po rodovskim i ratničkim grobljima sa stepsko-nomadskim tradicijama i pokopima ratnika s konjima. Odlike groblja su plitke rake, što je čudno kada se uzme u obzir količina bogatih priloga koja je polagana u grobove (možda Mađari nisu osjećali stvarnu prijetnju i mislili su da

---

¹⁷⁹ Filipec, 2015 141

¹⁸⁰ Filipec, 2015 143

¹⁸¹ Filipec, 2015 155

¹⁸² Filipec, 2015 157

¹⁸³ Filipec, 2015 158-160

¹⁸⁴ Filipec, 2015 162

¹⁸⁵ Filipec, 2015 167-168

nemaju dostojnog suparnika).¹⁸⁶ Takve ukope nalazimo diljem Panonske nizine; uz Dunav, u današnjoj istočnoj Moravskoj, u zapadnoj Slovačkoj i u Potisju, a nema ih u franačkoj Panoniji južno od Blatnog jezera (prvi tipični predmeti na ovom se prostoru pojavljuju tek od sredine 10. stoljeća, dakle nakon što su već tri generacije doseljenog stanovništva već prisutne na tom prostoru).¹⁸⁷

Multikulturalnost i multietičnost populacije u Karpatskoj kotlini možda se najbolje može očitovati grobovima i grobljima koja su datirana u kraj 8. i početak 9. stoljeća. Osnovna, gruba podjela na paljevinske i kosturne grobove može se raščlaniti na brojne podgrupe. Prije dolaska Avara u Karpatsku kotlinu kosturno su se pokapali Germani, Sarmati, Romani, romanizirani starosjedioci, i neke grupe Slavena.¹⁸⁸ Pojava Avara i seoba Slavena u Karpatsku kotlinu u 6. stoljeću doprinijela je širenju stepsko-nomadskih tradicija pokopa, kao i različitih istočnoeuropskih tradicija tipičnih za populacije sa područja današnje Ukrajine, Rumunjske, Moldavije, Poljske, Bjelorusije, odnosno širenja incineracije ili, kod nekih zajednica, biritualnog pokopa.¹⁸⁹ Nakon više stoljeća miješanja različitih grupa, ali i kulturnog i drugog razvoja, do kraja 8. stoljeća neke su grupe izmijenile način pokopa, a neke su i dalje zadržale običaje spaljivanja ili pokapanja mrtvih, dok su neke prešle na pokapanje mrtvih, posebno od početka 8. stoljeća, što je najbolje vidljivo na grobljima u Dalmaciji.¹⁹⁰ Ipak, još nisu razjašnjeni procesi tog prelaska, i nije jasno da li incineracija uvijek prethodi inhumaciji, te da li dio doseljenika od početka koristi inhumaciju. Osnovna karakteristika avarodobnih ukopa u Karpatskoj kotlini (od 6. do 9. stoljeća) je pokapanje tijela, često sa kompletnom nošnjom, opremom, drugim priložima i hranom, te nekad sa konjem i konjskom opremom. Česti su i pokopi u drvenim konstrukcijama ili ljesovima. Polaganje pokojnika u raku, orijentacija groba i pogrebni obredi variraju. Količina i vrsta grobnih priloga nije uvijek znak staleža pokojnika.¹⁹¹ Starohrvatska groblja u Dalmaciji, neka panonska slavenska groblja, te velikomoravska groblja pokazuju da je te zajednice zahvatila moda prilaganja mnoštva predmeta u grobove, i to ukrasnih i uporabnih predmeta, dijelova nošnje,

---

¹⁸⁶ Filipec, 2015 168

¹⁸⁷ Filipec, 2015 168

¹⁸⁸ Filipec, 2015 76

¹⁸⁹ Filipec, 2015 77

¹⁹⁰ Filipec, 2015 78

¹⁹¹ Filipec, 2015 78

oružja, posuđa, vjedrica, kovanica itd.¹⁹² Ono što je zanimljivo je da se takav sličan inventar bogatih ratničkih grobova u isto vrijeme pojavljuje na području od Dalmacije do Moravske i Češke kotline. Veći dio takvih grobova datira se iza 800. godine, pa se možda mogu povezati s franačkim osvajanjima početkom stoljeća.¹⁹³ Na čitavom području Karpatske kotline postoje kosturna groblja gdje je pogrebni ritus tipičan za populaciju stepsko-nomadskog porijekla, te je prilagano mnoštvo predmeta u grobove, a u skladu s općom tendencijom tzv. civilizacije groblja na redove, do kraja 7. ili do početka 8. stoljeća takva groblja postaju arheološki neprepoznatljiva.¹⁹⁴

U posljednjim desetljećima 8. stoljeća dolazi do promjena na području od Zakarpaća do Jadranskog mora, na kojem postoji stalna tendencija prelaska pojedinaca, zajednica, pa čak i čitavih etnika sa spaljivanja mrtvih tijela na kosturno pokapanje, a zatim i na prestanak prilaganja predmeta u grobove.¹⁹⁵ U isto vrijeme dolazi i do pojave groblja s vrlo malo materijala, najčešće samo s posudom ili nožem, što je posljedica različitog pogrebnog ritusa, a ne osiromašenja stanovništva u tom razdoblju sukoba s Francima.¹⁹⁶ Postoje i različiti tipovi polaganja spaljenih ostataka u raku. Dva najzastupljenija su polaganje pepela u urnu (koja je najčešće keramička, ali može biti i od drugih prirodnih materijala kao što su drvo ili koža) i polaganje u običnu iskopanu raku.

Na južnom avarskom području nalaze se groblja sa kosturnim ukopima, incineracijom i biritualnim ukopima, a isti je slučaj i na području oko Blatnog jezera gdje se prakticirao biritualni pokop (grupa Pókaszpetk-Zalacomár).¹⁹⁷ Na ranoavarodobnom groblju u Pókaszpetku slavenski se paljevinski ritus prakticirao istodobno s inhumacijom, a na osnovu pet nalaza dvojnih grobova u kojima su u raku istodobno polagana tijela spaljenih i nespaljenih pokojnika zaključeno je da je groblje u ranoavarskom periodu bilo biritualno (ustanovljeno je da su svi kosturni ostaci bili muški, a dva spaljena ostatka antropološkom su analizom određeni kao ženski, pa je zaključeno da se radi o ukopu muškaraca sa

---

¹⁹² Filipec, 2015 79

¹⁹³ Filipec, 2015 79

¹⁹⁴ Filipec, 2015 79

¹⁹⁵ Filipec, 2015 80

¹⁹⁶ Filipec, 2015 80

¹⁹⁷ Filipec, 2015 81

ženama).¹⁹⁸ U istom su horizontu groblja prisutni i pojedinačni paljevinski grobovi, a nakon hijatusa to je groblje postalo isključivo paljevinsko slavensko ravno groblje u jamama, sa ili bez urni. Trajanje te mlađe faze se smješta u razdoblje od sredine 8. do prijelaza 8. u 9. stoljeće.¹⁹⁹ Ono što je jedinstveno za groblje u Pókaszpetku jest pojava biritualnosti u ranoavarskom periodu, za što nema čvrstih dokaza nigdje drugdje u središnjem dijelu Kaganata.²⁰⁰ Početkom 9. stoljeća etničke razlike populacije Karpatske kotline još se uvijek daju raspoznati u pogrebnom ritusu i u nošnji, a prepoznaju se slavenski, avarski i germanski elementi. Kosturna groblja su najčešća, biritualna su rijetka, a nešto su češća isključivo paljevinska. Dva groblja u Slavoniji; Vinkovci-Duga Ulica 99 i Belišće-Zagajci, a možda bi im se mogla pridodati i ranija faza pokopa na Loboru i neki slovenski lokaliteti.²⁰¹ U ovaj period S. Dimitrijević datira četiri slavenska groba iz Otoka kod Vinkovaca i smješta ih u prijelaz iz 8. u 9. stoljeće, odnosno oko 800. godine usporedno s pojavom III Poulikovog stupnja po keramici.²⁰²

Na lokalitetu u Dugoj ulici 99 u Vinkovcima slučajno je pronađena keramička posuda u funkciji urne koja je sadržavala ostatke spaljenih ljudskih kostiju, nakon čega je kroz nekoliko godina istraživanja ukupno pronađeno, istraženo i dokumentirano ukupno deset slavenskih paljevinskih grobova.²⁰³ Groblje pripada tipu ravnih paljevinskih grobova u jamama. Od deset istraženih grobova, devet ih je bilo sa pepelom i ostacima položenim u urni, dok je jedan bio jednostavan grob kod kojeg su spaljene kosti bile položene u dno rake.²⁰⁴ Rake su bile ovalnog ili kružnog oblika, promjera od 75-110cm, te plitko ukopavane, što se poklapa sa ostalim paljevinskim grobljima u širem području.²⁰⁵ Kao urne su korištene uporabne posude (lonci), s izuzetkom jedne velike posude iz groba 5. Izrađivane su na sporo rotirajućem kolu ili rukom. Bile su ukrašene kombinacijom urezanih češljastih valovnica i vodoravnih linija²⁰⁶ (što je slučaj i kod urni s groblja u Belišću, te one iz Lobora). Grobovi su uglavnom siromašni priložima, uz izuzetak groba djeteta koji je sadržavao ulomke dva željezna nožića, strelice i

---

¹⁹⁸ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 187

¹⁹⁹ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 187-188

²⁰⁰ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 188

²⁰¹ Filipec, 2015 81-82

²⁰² Dimitrijević, 1957 30

²⁰³ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 142-146

²⁰⁴ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 151

²⁰⁵ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 152

²⁰⁶ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 154

obruč vjedrice. Manjak priloga tipična je pojava za slavenske paljevinske grobove srednjeg podunavlja.²⁰⁷ Mali broj priloga u takvim grobovima može se objasniti time da su predmeti uništeni na lomači prilikom spaljivanja pokojnika. Na groblju u Vinkovcima nisu zabilježeni običaji strave ili daća.²⁰⁸ Pogrebni običaj prisutan na lokalitetu ne može se uže datirati jer se javlja tijekom dužeg vremenskog perioda ranog srednjeg vijeka, i to različito u pojedinim krajevima, a niti predmeti u grobovima ne mogu pružiti točan kronološki okvir, uz iznimku keramičkih nalaza, odnosno urni.²⁰⁹ Prema keramici bi se početak groblja mogao datirati u treću, zaključnu ranoslavensku nasebinsku fazu, odnosno u drugu polovicu 7. i u početak 8. stoljeća, što pokazuju i nalazi dobiveni radiokarbonskom analizom na uzorcima ugljena iz grobova 6, 8 i 10.²¹⁰ Na pitanje je li groblje korišteno u kraćem ili dužem periodu nije moguće odgovoriti.²¹¹ Datacija vinkovačkih urni u kraj 7., do sredine 8. stoljeća (odnosno u kraj srednje i početak kasne faze avarske dominacije) daje zaključiti kako u tom vremenu, unutar granica i u rubnim dijelovima Avarskog Kaganata, gdje prevladava inhumacija, usporedno postoje groblja s različitim, paljevinskim ritusom.²¹²

Kosturna groblja u blizini Vinkovaca (Stari Jankovci-Gatina, Privlaka-Gole njive i Otok-Gradina) mogu nam pružiti saznanja o odnosu avarskih i slavenskih grupa na južnom rubnom području Kaganata krajem 7. i početkom 8. stoljeća.²¹³ U Starim Jankovcima otkriveno je avaroslavensko naselje i kosturno groblje. Pronađeno je ukupno 88 ukopa. Donja granica ukapanja smješta se u kraj 7. ili početak 8. stoljeća, a gornja u drugu polovicu 8., što dovodi do zaključka da se u blizini paljevinskog groblja na položaju u Dugoj ulici nalazi istovremeno kosturno groblje, odnosno da se radi o zasebnim zajednicama sa različitim ritusom pokapanja na istom prostoru.²¹⁴ U jednom od grobova bio je pokopan ratnik s konjem. U grobu se nalazila konjanička i konjska oprema od kovanog i tiještenog srebra koja predstavlja rijedak nalaz na području Karpatske kotline.²¹⁵ Groblje na

---

²⁰⁷ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 162-164

²⁰⁸ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 167

²⁰⁹ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 192-193

²¹⁰ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 193

²¹¹ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 193

²¹² Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 195

²¹³ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 196

²¹⁴ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 196

²¹⁵ Šmalcelj, 1992 48

položaju Gole njive u Privlaci, na kojem je istraženo ukupno 230 grobova, opisuje se kao avarsko i slavensko, a datira se od sredine 8. do prvih desetljeća 9. stoljeća.²¹⁶ Najznačajniji je nalaz grob ratnika s konjem s kraja 8. stoljeća u kojem su pronađeni dijelovi tauširane i pozlaćene konjske opreme (falere) koja predstavlja unikatan primjerak.²¹⁷ Potvrdu da se grobovi s tipičnim slavenskim nakitom kraja 8. stoljeća pojavljuju u kontekstu kosturnih avarodobnih groblja imamo i na lokalitetu Otok-Gradina. Radi se o avaroslavenskom groblju s 22 istražena ukopa koje se datira u prijelaz sa 8. na 9. stoljeće i početak 9. stoljeća.

Na groblju su pronađeni ukopi ratnika s konjem, kao i par lanulastih srebrnih naušnica od kojih je na jednoj sačuvan zvjezdoliki privjesak.²¹⁸ Taj tip naušnica je bio odlika višeg staleža slavenske populacije u Panoniji, te označava pripadnost Slavenima u kontekstu avarskih groblja.²¹⁹ To je prvo istraživano groblje 8. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i dalo je dragocjene podatke o slavensko-avarskoj simbiozi u tom razdoblju na osnovu nalaza, a posebno onih iz grobova ratnika s konjem i ženskih grobova s nakitom.²²⁰

Groblje na položaju Zagajci u Belišću prvi je ranosrednjovjekovni nalaz na tom području, a prostorno najbliži nalaz je kneževski grob iz Čađavice (kosturni ukop s materijalom Martinovske kulture s početka 7. stoljeća). Grob iz Čađavice nam svjedoči o tome da su na ovom prostoru obitali Avari.²²¹ Belišće-Zagajci je groblje male slavenske zajednice. Istraženo je ukupno 32 paljevinska groba. 22 su bili ukopi u običnim grobnim rakama, 9 ukopi u urnama, a kod jednom je groba možda bila riječ o ukopu u neki organski materijal koji je propao. Ukopi su bili na relativno maloj dubini.²²² Urne su načinjene bez lončarskog kola, ili na primitivnom kolu, od slabo pročišćene gline s puno primjesa kamena i pijeska. U

---

²¹⁶ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 197

²¹⁷ Šmalcelj, 1992 44

²¹⁸ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 197

²¹⁹ Dimitrijević, 1957 28

²²⁰ Šmalcelj, 1992 40

²²¹ Filipec, 2009c 28

²²² Filipec, 2009c 28

njima su se nalazili ostaci životinjskih i ljudskih kostiju.²²³ Groblje je datirano od polovice 7. i u 8. stoljeće.²²⁴

Na Loboru je pri zaštitnim istraživanjima otkrivena urna s ostacima spaljenog pokojnika. Nalazila se u jami od stupa južno od postojeće crkve, na mjestu gdje su ranije otkriveni ostaci drvene franačke crkve koja se datira u početak 9. stoljeća.²²⁵ Posuda je bila nizak trbušast lonac načinjen od gline s primjesama sitnog kamena i pijeska, te ukrašena sa sedam nizova češljastih valovnica. Unutar posude su nađeni ostaci gara, pepela, životinjske kosti, te sitni ulomci ljudskih kostiju.²²⁶ Grobljima kao onom u Belišću, Vinkovcima i Loboru treba dodati i slične lokalitete u zapadnoj Mađarskoj. Urne pronađene na groblju u Belišću i na drugim sličnim paljevinskim grobljima bile su izrađivane od slabo pročišćene gline bez uporabe lončarskog kola, ili rabeći sporo-rotirajuće, primitivno kolo. Bitno je da su slične posude česte kao prilozima u avarodobnim kosturnim grobovima. Rijetko se nalaze dva paljevinska groba na istom mjestu, po čemu možemo zaključiti da su grobovi vjerojatno bili označeni malim humkom ili nekako drugačije.²²⁷ Na avarskom području naseljavanja vjerojatno je da pojedini Slaveni ili čitave zajednice počinju pokapati tijela mrtvih, bez incineracije, vrlo brzo nakon doseljenja u novu zemlju.²²⁸ U 8. i početkom 9. stoljeća česti su grobovi u kojima je prilagana čitava posuda i drugi predmeti (tu je grupu Paula Korošec nazvala grupa s keramikom). Odlika tih grobova, koji su dobro dokumentirani na području Slovenije, ali i u Hrvatskoj i Transdanubiji je polaganje mrtvog tijela s prilozima koji su najčešće keramička posuda. Slavenskih kosturnih ukopa iz vremena zalaska avarske moći u Karpatskoj kotlini, odnosno s kraja 8. i početka 9. stoljeća ima nekoliko na širem području kontinentalne Hrvatske (Zagreb-Kruga, Velika Gorica-Visoki brijeg, Požeški Brestovac, Brodski Drenovac).²²⁹ S obzirom da se niti jedno od navedenih groblja ne može datirati prije samog kraja 8. ili početka 9. stoljeća, vjerojatno je da je to vrijeme kada treba smjestiti pokapanje Slavena isključivo inhumacijski na južnom

---

²²³ Filipec, 2009c 29

²²⁴ Filipec, 2009c 29

²²⁵ Filipec, 2009b 347

²²⁶ Filipec, 2009b 348-349

²²⁷ Filipec, 2009c 28

²²⁸ Filipec, 2015 82

²²⁹ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 197

avarskom prostoru.²³⁰ pojava takvog tipa grobova označava slavensku afirmaciju, koja je najočitija nakon pada avarske moći početkom 9. stoljeća.

Različite grupe, koje prakticiraju različite pogrebne rituse, fenomen je koji je najbolje vidljiv na prostoru oko Blatnog jezera. Svi Slaveni nisu isti, već se jedni od drugih prilično razlikuju, pa možemo očekivati da i u novoj domovini, miješajući se s drugim narodima, dobivaju različita nova svojstva i razvijaju zasebne kulture. Odnosno, nemoguće je očekivati jedinstvenu slavensku kulturu u Karpatskoj kotlini, kada ona nije postojala niti u matičnom području iz kojeg su Slaveni došli.²³¹ Slaveni su se, kao i Avari, mogli susresti s kršćanstvom još u pradomovini, i teško je reći bilo što o vjerskoj pripadnosti pokojnika samo ovisno o grobnim priložima ili ritualu, odnosno, svaki grob koji sadrži priloge nije nužno poganski i obratno.²³² Poganski običaji nisu u potpunosti zaboravljeni kod većine zajednica, dok se kod nekih zadržavaju dugo u „kršćansko“ doba. To su primjerice prilozima u grobovima, uništavanje inventara iznad groba, itd. Slaveni, Avari i druge pridošlice u Karpatsku kotlinu prakticirali su svoju vjeru dugo i nesmetano jer je odnos populacije o vjeri u avarsko doba bio prilično indiferentan, o čemu svjedoče groblja s različitim ritualima pokopa.²³³ Tako se paljevinski ukopi na avaroslavenskim grobljima na prostoru jugozapadne Mađarske, odnosno u centralnom prostoru Kaganata pojavljuju na nekoliko lokaliteta kao što su Nagypály, Zalakomár, Kóhida i Söjtör.²³⁴ Ta se situacija mijenja krajem 8. stoljeća zbog jakog franačkog utjecaja. Kristijanizacija je u donjoj Panoniji provedena tijekom 9. stoljeća, a sustavno se počinje provoditi nakon propasti Avarije.²³⁵ Gotovo se uniformno pojavljuju kršćanski kosturni ukopi na grobljima s dugim kontinuitetom, koje karakterizira orijentacija zapad-istok. Devijacije se pojavljuju samo iznimno, i to sjeverno i istočno od Blatnog jezera, koj je došlo pod utjecaj novo pridošlih Mađara. U 9. stoljeću su oko Blatnog jezera prisutne tri skupine grobova; groblja oko crkava kristijaniziranog stanovništva u Zalaváru i užoj okolici, u široj okolici groblja na redove, te podalje od središta groblja s jačim tradicionalnim poganskim utjecajem i paljevinska groblja.²³⁶ Ukopi konja,

---

²³⁰ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 198

²³¹ Filipec, 2015 84

²³² Filipec, 2015 85

²³³ Filipec, 2015 87

²³⁴ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 188

²³⁵ Filipec, 2015 88

²³⁶ Filipec, 2015 88

sa ili bez jahača, karakteristični za veći dio razdoblja avarske prisutnosti u Panoniji, karakteristični su za ratničke nomadske narode Ponta i Podunavlja, kao što su Skiti, Sarmati, Huni, Germani, Avari, Bugari i Mađari, a prema mišljenju Eisnera i Borkovskog, Slaveni su također poznavali taj običaj, što zaključuju prema pojavi takvih ukopa na slavenskim nekropolama Libice i Dolni Věstonice, ili unutar avaroslavenske nekropole Devinská Nová Ves.²³⁷

---

²³⁷ Vinski Gasparini, Ercegović, 1958 134

4. Groblja 8. i 9. stoljeća na području Češke i Moravske

Ime Velike Moravske prvi se puta spominje u DAI, u kontekstu vremena tek nekoliko desetljeća prije propasti. Termin velika nije nužno morao značiti velika, slavna ili jaka Moravska, već je mogao označavati daleku Moravsku. Isto tako, teško je vjerovati da je to kneževstvo, nastalo u donjem toku rijeke Morave u 9. stoljeću, od samih svojih početaka bilo „veliko“²³⁸, iako Velikomoravska napreduje nejasno velikom brzinom, i postaje relativno jaka sila u Karpatskoj kotlini u relativno kratkom periodu. Otvoreno je pitanje tko je bio njezin osnivač; Mojmir²³⁹, Rostislav²⁴⁰, ili pak Svatopluk²⁴¹. A uzmemo li u obzir da je kneževstvo Velikomoravljana osnovao Svatopluk, što mu je prethodilo?²⁴² Počeci povijesti Velikomoravske možda se poklapaju s raspadom Avarskog Kaganata, odnosno vojnim operacijama Franaka početkom 9. stoljeća, u vrijeme Karla Velikog, u kojima su značajnu ulogu imale slavenske grupe s tog prostora.

U usporedbi s ranim slavenskim periodom od 6. do sredine 7. stoljeća, i s većim dijelom 8. stoljeća, populacija iz vremena Velikomoravske kneževine na području današnje Moravske i dijela Slovačke pokazuje značajne razlike. Jedna od najbitnijih je pojava društvenih elita, čiji su se članovi postupno izdvajali iz ravnopravnog društva moravskih Slavena ili nekoliko njihovih moćnih porodica, te su postajali glavni pokretači događaja koji će dovesti do stvaranja Velikomoravske kneževine.²⁴³ Pod pojmom „elita“ se najčešće misli na vladajući sloj, visoko rangirane predstavnike crkve i na članove ratničke elite. Najviši predstavnik tog visokog sloja društva 9. stoljeća bio je vladar, odnosno knez (*knędz, dux, regulus*, pa čak i kralj, *rex*)²⁴⁴, a bitno je to da svi moravski vladari, od Mojmira I do Mojmira II potječu iz iste dinastije Mojmirida (Mojmirovića), čija važnost možda seže u razdoblje prije osnutka kneževine. Moguće je da su

---

²³⁸ Wihoda, 2014 49

²³⁹ (Moimarus, Moymarus); Smatra se prvim poznatim moravskim vladarom (820./830.-846.), sa prijestolja ga je svrguno Luj Njemački (804.-876.; prvi kralj Istočne Franačke i unuk Karla Velikog)

²⁴⁰ (Rostislav, Rhasisthlábos); Smatra se drugim moravskim vladarom (846.-870.). Na njegovu inicijativu iz Bizanta dolaze Konstantin i Metod i prevode se svete knjige na „slavenski“ jezik

²⁴¹ (Zuentepulc, Zuentibald, Sventopulch, Свѣтопълкъ, Sphendoplokos); Vladao je od 870. do 894. godine i za njegove je vladavine Moravska bila najveća i najmoćnija.

²⁴² Wihoda, 2014 49

²⁴³ Galuška, 2014 54

²⁴⁴ Galuška, 2014 54

članovi te porodice slavu stekli u sukobima s Avarima krajem 8. stoljeća, a možda čak i ranije.²⁴⁵

J. Eisner (1933.g.) dijeli slavenski period na području Češke, Moravske i Slovačke na predgradišno (500.-550.g.), starije gradišno (550.-850.g.), srednje gradišno (850.-950.g.) i mlađe gradišno doba (950.-1200.g.). J. Dekan (1948/9.g.) čini podjelu na predgradišno doba 6.-8. stoljeće), velikomoravsko doba (9. stoljeće) i mlađe gradišno doba (10. i 11. stoljeće). J. Poulik svoju kronologiju postavlja na osnovu keramike, i određuje četiri stupnja; I (500.-650.g.), II (650.-800.g.), III (800.-950.g.), IV (950.-1150.g.).²⁴⁶ U prvi stupanj spada keramika praškog tipa, koju odlikuju ručno rađene, masivne, uske i visoke posude. Izrađivane su od mješavina smeđe, crvene i sive gline, uz dosta primjesa pijeska i drugih nečistoća. Manji dio posuda je ukrašen horizontalnim linijama ili valovnicama. U drugom stupnju primjećuje se razvoj u proizvodnji posuda po obodima koji postaju uvijeniji prema van. Posude se počinju izrađivati na primitivnom, sporo-rotirajućem kolu i češće su ornamentirane, a neke na dnu imaju utisnute pečate.²⁴⁷ Za vrijeme Velikomoravske kneževine tipične posude su one s jako uvijenim obodom, bolje proizvodnje i bolje pečene. Keramika četvrtog stupnja je izrađivana na brzo-rotirajućem kolu i puno je kvalitetnije izrade. Evolucija keramike vidi se u razvoju forme, ali i bogatstvu dekorativnih elemenata na posudama, kao i na poboljšanju alata korištenih za izradu.²⁴⁸ Za vrijeme trajanja trećeg stupnja (800.-950.g.) pojavljuje se poseban tip keramike koji J. Poulik naziva blučinski tip. Odlikuju ga iznimno kvalitetne posude neuobičajene za ovaj period. Taj je tip nalaza karakterističan za dio Moravske između gorja Drahaný na zapadu i šume Ždán na istoku. Eponimni lokalitet ove skupine je Malý kopec u Blučini.²⁴⁹

U području Moravske u prvoj četvrtini 9. stoljeća nastaje nekoliko bitnih središta među kojima su Valy u Mikulčicama, otok Sv. Jurja kraj Staroga Města ili Olomouc.²⁵⁰ Većinu podataka o ranoj povijesti Velikomoravske znamo iz franačkih spisa. Tako se 822. godine spominju Moravljani koji su naseljeni u

---

²⁴⁵ Galuška, 2014 54

²⁴⁶ Poulik, 1948 13-32

²⁴⁷ Poulik, 1948 13-32

²⁴⁸ Poulik, 1948 20-32

²⁴⁹ Poulik, 1948 25-32

²⁵⁰ Wihoda, 2014 49

srednjem Podunavlju (a opisani su kao istočni Slaveni), uz Obodrite, Srbe, Velete, Čehe i panonske Avare.²⁵¹ Spomenuti su i u popisu naselja i zemalja iz sredine 9. stoljeća, u kojem se spominje kako Moravljani (*Marharii*) imaju jedanaest naselja (*civitates*). Taj je naziv mogao predstavljati i Slavene s područja Nitre, ali se mogao odnositi i na Moravljane pod Svatoplukom (870.-894. godine).²⁵² U jednom spomenu iz 871. godine spominje se kako je franački vojvoda Ratbod dao utočište nekom Pribini koji je sagradio crkvu u Nitri, a kasnije ga je izbacio velikomoravski knez Mojmir. Taj Mojmir je primio kršćanstvo tokom svoje vladavine, za koju znamo da je trajala do 846. godine, kada ga nasljeđuje Rastislav.²⁵³ Rastislava nasljeđuje Svatopluk koji vlada do smrti 894. godine, a prijestolje ostavlja svojim sinovima Mojmiru II i Svatopluku, sa kojima početkom 10. stoljeća izumire njegova dinastija.

Svatopluk svojim sinovima ostavlja naizgled dobro uređeno i konsolidirano kneževstvo, koje je moglo opstati i duže da nije bilo dio prostora zahvaćenog burnim događajima koji će se uskoro dogoditi.²⁵⁴ Čini se kako je već Mojmir I bio prilično autokratski vladar, jer je uveo kršćanstvo 30-ih godina 9. stoljeća, ubrzo nakon što je sam pokršten s najužom porodicom. Taj njegov potez sigurno nije dočekan s odobravanjem cijele zajednice, ali je ipak polako prihvaćan od većine stanovništva visokog staleža, pa u konačnici i običnog puka.²⁵⁵

Mojmirov nasljednik Rastislav je od početka svoje vladavine bio ovisan o istočnofranačkom caru Luju Njemačkom, ali je početkom 850.-ih godina počeo provoditi samostalnu politiku. To je za posljedicu imalo više sukoba s Francima i Bavarcima, od kojih je iz većine izašao kao pobjednik. Tako se smatra da je počeo vladati samostalnim kneževstvom, odnosno moguće čak i kraljevstvom kao kralj, a svoju je poziciju zadržao do kad nije 870. uhvaćen i zatvoren.²⁵⁶ Iz pisanih izvora saznajemo da je Svatopluk posjedovao velike posjede, da je upravljao svom moravskom vojskom, te da je nadgledao prikupljanje poreza.²⁵⁷ U slučaju vojne pobjede njemu je automatski pripadala 1/6 plijena. Bio je, naravno, i vlasnik

---

²⁵¹ Wihoda, 2014 49

²⁵² Wihoda, 2014 49

²⁵³ Wihoda, 2014 50

²⁵⁴ Kouřil, 2014 178

²⁵⁵ Galuška, 2014 54

²⁵⁶ Galuška, 2014 55

²⁵⁷ Galuška, 2014 56

vlastite rezidencije sa pripadajućom crkvom. Ta se rezidencija vjerojatno nalazila u Starému Městu na položaju Uherské Hradiště ili na položaju Valy u Mikulčicama.²⁵⁸ Jedino su ta dva lokaliteta moguće lokacije centra Moravske za vrijeme Svatopluka²⁵⁹. Moguće je i kako je položaj u Mikulčicama bio središte za vrijeme Mojmira I i Rastislava, a onaj u Starému Městu za vrijeme kasnijih Svatopluka i Mojmira II.²⁶⁰ Postoji mogućnost i da su oba središta funkcionirala istodobno, ali da su Mikulčice bile državno središte, a Staré Město vjersko središte u kojem je boravio Metod. Pod visoke slojeve moravskog društva 9. stoljeća ubrajamo i plemstvo, odnosno aristokraciju koja se u izvorima spominje kao *primates* ili *optimates*.²⁶¹ To su većinom bili članovi povezanih obitelji ili vojne aristokracije, često s visokim administrativnim funkcijama, i većinom s posjedima unutar gradišta. To su primjerice bili župani, koji su izvršavali volju vladara i upravljali župama ili okruzima gdje su živjeli (obično je to bila utvrda s okolnim područjem). Bavarski geograf iz prve polovice 9. stoljeća spominje ukupno 11 takvih „župa“.²⁶² Župani su bili zaduženi za rješavanje pravnih sporova, upravljali su lokalnim vojnim jedinicama, prikupljali poreze i odlučivali o komunalnim radovima kao što su popravljanje cesta ili mostova. Povlašteni status u moravskom društvu su imali i članovi crkve, primjerice biskupi iz Passaua²⁶³, nitranski biskup Wiching²⁶⁴, Metoda itd. Njihove povlastice rezultat su činjenice da je kršćanstvo od 830.-ih godina službena religija Moravske, tako da su ga i vladari, ali i najviši staleži društva zasigurno smatrali važnim.²⁶⁵

Suvremeni autori smatraju kako su Franci smatrali Velikomoravsku dijelom svojeg carstva²⁶⁶, a između Moravljana i Franaka kroz veći dio 9. stoljeća trajali su sukobi s naizmjeničnim uspjesima na obje strane, pa tako nije vjerojatno da su Franci ili Moravljani bili zadovoljni susjedskim odnosima. Ono što jest zanimljivo, i upitno je kako je moguće, jest činjenica da je jedna tako mlada kneževina (ili država) imala vojsku koja se mogla opirati Francima, i to uspješno.

---

²⁵⁸ Galuška, 2014 55

²⁵⁹ Ibn Rustah arapski putopisac spominje da Svatopluk živi u gradu po imenu Girvab, ali ne opisuje grad detaljno, niti ne kaže gdje se točno nalazi

²⁶⁰ Galuška, 2014 56

²⁶¹ Galuška, 2014 57

²⁶² Galuška, 2014 57

²⁶³ Dijezeza koju je 739. godine osnovao Sv. Bonifacije i jedna od najvećih u kasnijem Svetom Rimskom Carstvu

²⁶⁴ Prvi nitranski biskup (880.-891.), beneditinski redovnik s područja Svevije u današnjoj jugozapadnoj Njemačkoj

²⁶⁵ Galuška, 2014 57

²⁶⁶ Wihoda, 2014 50

A isto tako nije jasno (barem meni) kako to da Franci jednostavno nisu stavili to područje pod svoju kontrolu prije uspostavljanja čvrste uprave. Ne vjerujem da bi sukobi s ostacima Avarskog Kaganata, sa skandinavskim grupama na sjeveru, ili pak pojava Bugara toliko mogli oslabiti tako moćno carstvo da dopusti formiranje jake tvorevine uz samu granicu.

U krvavim sukobima početkom 10. stoljeća izumire vladajuća dinastija Mojmira II. Mađarska konjica protutnjala je kroz velikomoravsko područje i osvojila njihove utvrde. Moravljani uspijevaju 902. godine odbiti jedan Mađarski napad, ali to im je bila posljednja uspješna bitka. Nije poznato koliko je bilo presudnih bitaka u kojima je uništena Velikomoravska, niti gdje su se točno sve odvijale, a moguće je i da je kneževina uništena bez nekog odlučujućeg sukoba postupnim slabljenjem i propadanjem.²⁶⁷ Poznato je da je spaljen je dvor u Mikulčicama, opljačkan kompleks u Sadyu, a borbe su se vodile i u Pohanskom i drugim važnim mjestima.²⁶⁸ Taj je poraz kasnije opisao biskup Liutprand iz Cremona, koji kaže kako su Mađari pokorili područje sve do bavorske granice. Konstantin u DAI navodi kako Velikomoravska nije samo uništena, već je i naseljena Mađarima (on ih naziva Turcima). Arheološki ta osvajanja, odnosno otpor Moravljana na prijelazu iz 9. u 10. stoljeće možemo pratiti na opremanju centara moći novim i jakim ojačanjima i utvrđenjima od drva i zemlje, katkad i od kamena, kao što je to slučaj s nekim lokalitetima u Bohemiji²⁶⁹, te na utverdama Pohansko, Strachotin, Znojmo i Staré Zámky na području Moravske.²⁷⁰

Neki ostaci kneževine sačuvani su u središnjoj Moravskoj, primjerice u Olomoucu ili drugim manjim mjestima koja su funkcionirala u prvoj polovici 10. stoljeća. neka naselja u jugozapadnoj Moravskoj su također obnovljena; Staré Zámky i Zelená Hora. Mikulčice su postupno prestale funkcionirati, iako je stanovništvo jednim dijelom tamo nastavilo živjeti. Mala je zajednica ostala živjeti u Pohanskom, a Staré Město je postalo ruralno.²⁷¹ Devastirana i raseljena

---

²⁶⁷ Kouřil, 2014 180

²⁶⁸ Wihoda, 2014 53

²⁶⁹ Boháčová, Profantová, 2014 143-144

²⁷⁰ Kouřil, 2014 180

²⁷¹ Wihoda, 2014 53

zemlja vjerojatno je bila primorana plaćati nekakav tribut i pružati podršku (vjerojatno vojnu) novom stanovništvu.²⁷²

I prije dolaska Mađara u Velikomoravskoj je kneževini došlo do slabljenja u odnosu na period sredine 9. stoljeća i uspona. Jedan od uzroka te krize bile su dinastičke razmirice oko prijestolja uzrokovane stratifikacijom u moravskom društvu.²⁷³ Dok je Svatopluk svojim autoritetom vjerojatno mogao elitu i populaciju držati pod kontrolom, njegovom se smrću situacija vrlo vjerojatno promijenila na gore. Oba njegova sina, Mojmir II i Svatopluk II imali su ambicije na prijestolje, vlastitu vojsku i „ljude“, a Svatopluk II je vjerojatno imao i vlastitu zemlju, moguće u nitranskom području.²⁷⁴ Sukob između dvojice braće eskalirao je 898./9. godine, a Mojmir II je izašao kao pobjednik. Do tog vremena, zbog stalnih vojnih pritisaka iz Franačke (koji završavaju mirom 900. godine) i unutarnjih nemira Svatoplukov teritorij doživio je značajne gubitke. Izgubljena je Bohemija i područje oko Blatnog jezera, a uz gornji tok rijeke Tise naselili su se Mađari.²⁷⁵ Tim gubitkom teritorija sigurno je došlo do osiromašenja nekih područja zbog manjka roba, a i vjerojatno je došlo do pada ekonomske moći i količine trgovine. Ti su događaji dijelom i arheološki vidljivi.²⁷⁶ Vidljiva je tendencija slabije opremljenih grobova; predmeti od plemenitih materijala i skupih materijala sada su zamijenjeni jeftinijima, a vidljiv je i pad u kvaliteti i tehnici izrade i ukrašavanja. To se ne treba pripisivati usponu kršćanske ideologije, već se pojave kao što su plitki ukopi ili nedostatak ljesova trebaju objasniti ritualima stanovništva koje živi u nesigurno doba.²⁷⁷

Velikomoravska groblja mogu se podijeliti na ona u grobnim humcima, na ravna groblja i na groblja uz crkve. Groblja s ukopima u grobnim humcima većinom se nalaze u povišenim, brdovitim predjelima. Na području današnje Moravske i Slovačke poznato je 90 takvih nalazišta.²⁷⁸ Ukopi mogu biti razbacani po čitavoj površini groblja, ili složeni po nekom redu. Humci su uglavnom načinjeni od gline, baze su im uglavnom širine od 7 do 10 metara, a visina od 0.5

---

²⁷² Kouřil, 2014 181

²⁷³ Kouřil, 2014 178

²⁷⁴ Kouřil, 2014 178-179

²⁷⁵ Kouřil, 2014 179

²⁷⁶ Kouřil, 2014 180

²⁷⁷ Kouřil, 2014 180

²⁷⁸ Hanuliak, 2014 98

do 0.8 metara.²⁷⁹ Otkrivena su i veća paljevinska groblja pod humcima, poput onog na lokalitetu Přitluky, gdje je pod jednim humkom bilo i više grobova.²⁸⁰ J. Poulik ovakav način ukopa datira od 5. do kraja 8. stoljeća.²⁸¹ Zatim slijede ravna paljevinska groblja s urnama kod kojih je urna položena u tek nešto veću jamu od posude (Velatice).²⁸² Takvi paljevinski grobovi u jamama sa i bez urne prisutni su oko Pohanskog na lokalitetima Břeclav, Trnava i Stará Břeclav, koji se datiraju u drugu polovicu 7. i početak 8. stoljeća.²⁸³ Na kraju 8. stoljeća kremaciju zamjenjuju biritualni ukopi, a kasnije inhumacija postaje dominantan način pokapanja. J. Poulik navodi kako se inhumacija na velikoravskom području pojavljuje početkom 9. stoljeća, te da je došla s područja Karpatske kotline prije dolaska kršćanstva. Isto tako ističe snažan poganski element koji se vidi po tragovima gara u rakama ili ritualnom razbijanju posuda u grobu.²⁸⁴ Paljevinski su grobovi jednaki onima na prostoru južnog dijela Karpatske kotline; ostaci pokojnika su polagani u urne ili u obične zemljane rake. V. Hruby navodi kako su slavenska groblja paljevinska u ranijoj, a kosturna u kasnijoj fazi. On svoju tezu formira na osnovu nalaza s lokaliteta Na Valach.²⁸⁵ U istočnoj Slovačkoj kremacija se zadržava u 10., pa čak i do u 11. stoljeće.²⁸⁶ Na području današnje Češke su u ranom slavenskom razdoblju postojala kratkotrajna naselja (vidljiva po kratkotrajnim grobljima) koja pokazuju odlike najstarijih područja utjecaja ranoslavenskih naroda.²⁸⁷ Radi se o malom broju grobova i malom broju groblja, često smještenih u blizini naselja i na povišenim položajima. Razlikujemo groblja bez urni, ravna groblja s urnama, groblja s urnama koje su prekrivene ostacima lomače, te grobove u jamama čija se zapuna sastoji od spaljenih ljudskih kostiju i ostataka lomače.²⁸⁸ Osim tih grobova, grobovima s incineracijom pripadaju i grobovi pod humcima, koji se nalaze na nekim područjima Češke, a datiraju se u 8. i 9. stoljeće.²⁸⁹ Od 9. stoljeća se u nekim područjima uz ukope u humcima paralelno pojavljuju tipična velikomoravska kosturna groblja. Pronađeno je oko

---

²⁷⁹ Hanuliak, 2014 98

²⁸⁰ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 183

²⁸¹ Poulik, 1948 69-72

²⁸² Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 183

²⁸³ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 183

²⁸⁴ Poulik, 1948 73-80

²⁸⁵ Hruby, 1955 346-348

²⁸⁶ Hanuliak, 2014 98

²⁸⁷ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 182-183

²⁸⁸ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 183

²⁸⁹ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 183

13.000 takvih grobova, koji pripadaju tipu ravnih kosturnih groblja na području današnje Moravske i Slovačke, a datiraju se od 9. stoljeća do sredine 10. stoljeća.²⁹⁰ Prodiranje ritusa inhumacije u područja gdje dominiraju slavenska paljevinska groblja započelo je najprije u rubnim zonama.²⁹¹ Promjena ili diskontinuitet u ritusu spaljivanja vidljiv je svakako krajem 8. i početkom 9. stoljeća a povezuje se s Avarima, kristijanizacijom ili različitim socijalnim elementima koji su mogli uzrokovati tu promjenu.²⁹² Većinom se radi o malim grobljima sa oko 2-20 ukopa, a veća groblja sa 60 i više grobova najčešće su smještena u blizini administrativnih i ekonomskih centara s većom populacijom. Prelazak na inhumaciju na području Češke smješta se u 9. stoljeće, a smatra se dugotrajnim procesom ko traje od prve polovice 9., do prijelaza 9. u 10. stoljeće.²⁹³ Uzroci se pripisuju širenju kršćanstva ili pak utjecaju drugog etnika (uglavnom Avara), a novija su stajališta sklonija tezi o strukturnim promjenama u društvu.²⁹⁴

Postoje samo sporadični dokazi i indikacije o ranoj religiji Slavena na području Moravske; ponešto iz pisanih izvora i rijetki arheološki nalazi.²⁹⁵ U velikomoravskom je društvu bilo prisutno mnogo različitih pogrebnih običaja i rituala poganskog porijekla koji potječu iz praslavenskih vjerovanja. Jedno od glavnih uvriježenih vjerovanja, koje je uvelike oblikovalo način odnošenja prema pokojnicima, jest da pokojnik u zagrobni život ulazi u istom tijelu u kojem je za života, odnosno da mu za put na drugi svijet trebaju uporabni predmeti, hrana i ostale stvari koje je koristio za života. U pogrebnom ritusu starih Moravljana bitan je bio i položaj tijela pokojnika, a za prelazak u drugi svijet pokojnik je morao biti položen pravilno. Smatra se da je idealan položaj pokojnika ispružen na leđima, s glavom ravno i rukama položenim paralelno uz tijelo. Vjeruje se kako je taj položaj pružao pokojniku mir i pomirenje sa smrću, odnosno lagan prelazak na onaj svijet.²⁹⁶ velika većina grobova okrenuta je tako da pokojnikova glava gleda prema zapadu, odnosno prema zalasku sunca (zagrobnom životu), a devijacije u

---

²⁹⁰ Hanuliak, 2014 99

²⁹¹ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 183

²⁹² Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 183

²⁹³ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 183

²⁹⁴ Sekelj Ivančanin, Tkalčec 2006 182-184

²⁹⁵ Měřínský, 2014 48

²⁹⁶ Hanuliak, 2014 99

toj orijentaciji smatraju se kažnjavanjem nekih pojedinaca i pokušajem da im se onemogući putovanje u zagrobni život. U grobove su često polagani prilozi, koji su često označavali status pokojnika. Muški su grobovi većih dimenzija i često sadrže ostatke drvene konstrukcije (može biti vrlo jednostavan lijes, ali i kompleksne konstrukcije od drvenih trupaca ojačane željeznim dijelovima) kao oblogu rake, dok je dno većinom ostavljano prazno (uz iznimku prilaganja nekih biljaka u ritualne ili medicinske svrhe). Ženski su grobovi bili puno jednostavniji od muških.²⁹⁷ U muškim su grobovima česti nalazi oružja i vojne opreme, britve, dugi noževi (sax), vjedrice, životinjske kosti itd., dok se u bogatim ženskim grobovima pojavljuju bogati dijelovi nošnje i ukrasi. U većini se grobova obične populacije najčešće nalaze raznovrsni uporabni predmeti, alati, ili neki predmeti s kulturnom svrhom, te prilozi hrane u keramičkim posudama, što je sukladno vjerovanju da je onaj svijet isti kao svijet na zemlji. Tako se pokojnik oprema sa predmetima koji su mu bili potrebni i za života. Kulturna mjesta su u predkršćanskoj fazi često bila smještena na uzvisinama ili proplancima, na geografski prepoznatljivim predjelima, uz posebne formacije stijena, u šumarcima, uz neko bitno ili veliko stablo, uz potoke, rijeke i jezera, ali i uz nekropole.²⁹⁸

Za razliku od groblja s poganskim značajkama, groblja uz crkve podizana su za elitu i to u velikim centrima.²⁹⁹ Mislim da je to vrlo logično ako se uzme u obzir geografija Moravske i Slovačke, odnosno činjenica da su gradišta Velikomoravske često smještena u močvarne zone siromašne kamenom. Logično je, dakle, da kamen može dopremiti samo bogat pojedinac ili zajednica, a kamoli platiti ili dovesti strane majstore koji će crkvu izgraditi. Ne treba se čuditi prisutnosti bogatijih grobova uz te prvotne crkve (odnosno siromašnijih grobova bogate elite). Kod ovog se tipa grobova primjećuje promjena vjerovanja, odnosno okretanje od „straha“ od raznih nadnaravnih sila prema vjerovanju u vječni život i nadi, a zagrobni je svijet postao mjesto na kojem fizičke, svjetovne potrebe više nisu važne.³⁰⁰ Tako groblja ovog tipa često nemaju priloga svakodnevne uporabe, ritualnih objekata, niti se mogu uočiti stari, poganski rituali zaštite groblja. Još je jedna razlika da se ta groblja iz kršćanskog vremena gotovo uvijek nalaze u okviru naselja, i to najčešće u utvrđenom dijelu. Na području Moravske opet

---

²⁹⁷ Hanuliak, 2014 102

²⁹⁸ Měřínský, 2014 50

²⁹⁹ Hanuliak, 2014 103-104

³⁰⁰ Hanuliak, 2014 103-104

dolazimo do istog problema određivanja etničke pripadnosti, odnosno, u ovom slučaju bolje rečeno, pripadnosti slavenskom ili kristijaniziranom društvu pod utjecajem Franaka, ovisno većinom o zaključcima i pretpostavkama na osnovu vjerske pripadnosti. Tako se najčešće postavlja jasna linija, odnosno prekid između poganskih i kršćanskih horizonata ovisno samo o grobnom materijalu, položaju pokojnika ili položaju ukopa. Mišljenja sam kako grobna oprema, ili orijentacija groba ne mora nužno određivati vjersku niti etničku pripadnost pokojnika, već da (kao i u svim razdobljima povijesti, a i danas) dolazi do miješanja utjecaja na svim razinama društva i u svim sferama života, koje sigurno ne može biti pravocrtno arheološki opisano. Ne mora nužno svaki ukop koji je datiran nakon pokrštenja, i nalazi se uz crkvu biti kršćanski. Područje Moravske je (slično kao i u Maloj Poljskoj) čak i puno jasnije za prikazati u svjetlu promjene pogrebnih rituala, jer se pokazuje koliko toliko jasan prijelaz s jednog rituala na drugi, odnosno, gotovo uniformno dolazi do promjene na cijelom prostoru, pa je tako lakše sa sigurnošću to povezati s utjecajem vezanim s nekim razdobljem, ili s nekim vanjskim čimbenikom ili drugim narodom. Tako je recimo vidljivo da je do promjene rituala u Moravskoj došlo zbog blizine sa Franačkim Carstvom, ali možemo li tvrditi kako se ono ne bi dogodilo u istom periodu da se radi o drugačijem geografskom položaju? Moravsku je elitu u tom podmaklom kršćanskom periodu teško prepoznati, osim ponekad po nalazima zlata ili svile, te činjenici da se ukop nalazi u blizini crkve ili u crkvi. Kršćani 9. stoljeća u Moravskoj (kao ni u drugim područjima) ne prakticiraju incineraciju, već polažu tijela pokojnika kosturno u raku, ili u slučaju najviših slojeva društva unutar crkve.³⁰¹ Grobovi moravskih vladara nisu točno određeni, iako su se pojedini grobovi određenim vladarima pripisivali. Josef Poulík je grob 240 uz treću crkvu na položaju Valy u Mikulčicama pripisao prvom moravskom knezu Mojmiru I.³⁰² Oprema u tom grobu sastojala se od bogato ukrašene pojasne garniture s motivom ljudske figure koja u rukama drži predmet nalik čekiću i rog za piće (motivi koji označavaju kraljevsku moć, ali i attribute Peruna, odnosno nordijskog Tora).

---

³⁰¹ Galuška, 2014 58

³⁰² Poulík, 1975 79-81

U Mikulčicama je pretpostavljeno i mjesto Svatoplukova ukopa na poziciji groba 50/VI uz šestu crkvu.³⁰³ Taj je grob sadržavao ostatke muškarca starog oko 30-40³⁰⁴ godina s pozlaćenim ostrugama i pojasnom opremom. Svatopluku se pripisuje i grob 12/59 s položaja Uherské Hradiště - Sady³⁰⁵, u kojem je pokopan muškarac starosti oko 40-45 godina s ostacima dvaju pozlaćenih gumba za pričvršćivanje odjeće. Bio je pokopan u iznimno bogato uređenom grobu popločanom slojem kamena i žbuke u drvenom lijesu s metalnim ojačanjima, što (iako nema mnogo priloga u grobu) govori o visokom statusu pokojnika. Malo je vjerojatno da je grob iz Mikulčica Svatoplukov, jer sadrži konjaničku opremu, koja se teško može pojaviti krajem 9. stoljeća u Moravskoj, zemlji sa više od pola stoljeća kršćanske tradicije.³⁰⁶ Isto je tako vjerojatno da bi grobove moravskih, ali i drugih kršćanskih vladara (primjerice onih na području Hrvatske u Dalmaciji) trebalo tražiti samo unutar crkava, a ne i oko njih. U kontekstu Moravske, takvi su grobovi, u crkvama 9. i ranog 10. stoljeća, pronađeni na lokalitetima Uherské Hradiště – Sady, Staré Město - Na Valach, Břeclav – Pohansko i Valy u Mikulčicama, a bili su smješteni ili u narteksu ili u brodu crkve.³⁰⁷ Pojava takvih grobova na ovim lokalitetima ne čudi jer su oni bili rezidencije vladara i društvenih elita, kao i crkvenih velikodostojnika.

Početak kristijanizacije u Moravskoj smješta se u početak 9. stoljeća, u vrijeme misije bavarskog episkopata u Panoniji.³⁰⁸ Nakon sloma Avarskog Kaganata, Karlo Veliki je naredio bavarskim biskupima da pokrste pokoreno stanovništvo. Misionari dolaze u područje sjeverno od Dunava, u Moravsku i u nitransko područje. Mogući uspjeh tih ranih misija možda je moguće pratiti po povećanju broja kosturnih grobova, a smanjenju broja paljevinskih na tom području, kao i u porastu grobova s orijentacijom pokojnika prema istoku.³⁰⁹ Umjesto poganskih značajki, u grobovima se sve češće pojavljuju predmeti kršćanskog karaktera. Možda se već u ovo rano vrijeme kristijanizacije može smjestiti pojava prvih drvenih i kamenih crkava, kao što je ona u selu Modrá kraj

---

³⁰³ Profantová, 2003 21

³⁰⁴ Mišljenja sam kako to ne može biti Svatopluk jer bi taj pokojnik morao postati utjecajna osoba u moravskom društvu sa 5 godina kako bi postigao ono što se Svatopluku pripisuje, što se čini malo vjerojatno čak i uz najjače moguće rodbinske veze

³⁰⁵ Galuška, 2014 59

³⁰⁶ Lutovský, 1997 186

³⁰⁷ Galuška, 2014 59

³⁰⁸ Vavřínek, 2014 84

³⁰⁹ Vavřínek, 2014 84

Velehrada³¹⁰ (koja je možda najstarija velikomoravska crkva), za koju se vjeruje da je izgrađena u periodu između 820. i 830. godine.³¹¹

Situacija u Velikomoravskoj se mijenja tih 830.-ih godina kada vojvoda Mojmir tjera kneza Nitre Pribinu (koji je još paganin) i pripaja njegove zemlje svojim, a narod pokrštava i počinje graditi crkve. Osim franačkih, u misije su dolazili i svećenici iz Italije i Dalmacije, kao i majstori klesari i graditelji koji su pomagali u izgradnji crkava u kneževini, te su po uzoru na arhitekturu u svojim domovinama podizali crkve kao što je ona križnog oblika u mjestu Sady ili deseta crkva u Mikulčicama.³¹² Do sredine 9. stoljeća velik dio bogatijeg sloja velikomoravskog društva je prešao na kršćanstvo.³¹³ U drugoj polovici stoljeća iz Bizanata su poslani Konstantin i Metoda kako bi pomogli u stvaranju samostalne moravske dijeceze (što je bila tendencija moravskih vladara već duže vrijeme). Oni potječu iz Soluna, koji dijelom naseljavaju Slaveni, pa su vjerojatno poznavali jezik Velikomoravljana.³¹⁴ Moravska je dijeceza uspostavljena ipak tek krajem stoljeća, a nestala je svega nekoliko godina kasnije provalom Mađara, kao i čitavo Velikomoravsko kneževstvo. Tako je Velikomoravska u 9. stoljeću doživjela svoj početak, uspon, procvat i vrhunac, ali i propast.³¹⁵

---

³¹⁰ Selo u jugoistočnoj Češkoj, istočno od Brna

³¹¹ Vavřínek, 2014 84

³¹² Vavřínek, 2014 85

³¹³ Vavřínek, 2014 84

³¹⁴ Vavřínek, 2014 84 Ova tvrdnja mi se čini pomalo nevjerovatnom, iako postoje spomeni o služenju mise na slavenskom „poganskom“ jeziku, jer ne vidim smisao u pretpostavci da su svi Slaveni od Soluna do Mikulčica govorili istim jezikom, što se ovime podrazumijeva. Pogotovo je to teško vjerovati ako se uzme u obzir činjenica da je od mogućeg razdvajanja slavenskih grupa koje sada žive u različitim dijelovima Europe prošlo gotovo pet stoljeća. Mišljenja sam, naprotiv, da je u 9. stoljeću postojalo više slavenskih jezika i narječja nego danas.

³¹⁵ Lübke, 2014 165

5. Zaključak

Prelazak sa incineracije na inhumaciju na području Karpatske kotline jedno je od najvećih pitanja suvremene ranosrednjovjekovne arheologije. Razlog tome je što bi odgovor na to pitanje uvelike pomogao rasvijetliti brojne druge nedoumice, kao što se etnogeneza pojedinih slavenskih grupa na tom prostoru, proces kristijanizacije, odnose među etničkim skupinama itd. Imam dojam da se, kako vrijeme odmiče, o tom problemu sve manje zna. Stari su autori, iz 19., i prve polovice 20. stoljeća, s većom sigurnošću davali odgovor na to pitanje. Suvremeni autori velikom većinom ostavljaju to pitanje otvorenim. Taj je pristup vjerojatno najbolji, odnosno najbezbolniji, jer jedan točan odgovor, odnosno jedan uzrok za promjenu grobnog ritusa sigurno ne postoji. Moralo je biti više faktora koji su utjecali na prelazak s incineracije na inhumaciju. Jedan od najvećih problema u rješavanju ovog, ali i drugih pitanja u arheologiji (kao što je vjerojatno slučaj i u drugim znanostima), jest činjenica da se neke teze, postavljene prije više od jednog stoljeća, a nikad dokazane, uzimaju kao sigurno točne. One su postale polazna točka istraživanja nekih suvremenih autora, čime sve što naprave automatski postaje dijelom netočno.

U slučaju problema ovog rada, jedna od takvih nedokazanih (i nedokazivih) teza jest prelazak na inhumaciju pod utjecajem kršćanstva, odnosno kristijanizacije. Pojava te nove vjere, i njeno širenje u 4., i u daljnjim stoljećima, te konačna „prevlast u Europi 9. stoljeća, sigurno je utjecala na populaciju na više načina, pa možda i u načinu pokapanja pokojnika, ali za to nema dokaza. U literaturi prevladava gotovo uniformno mišljenje da je odlika kršćana i njihovih grobova jednostavan grobni ritus bez grobnih priloga, s jednostavnom grobnom rakom, i bez bilo kakvih tragova rituala. To je mišljenje vjerojatno točno (takvi su i današnji kršćanski ukopi), ali se sigurno ne može odnositi na kršćane 8. i 9. stoljeća u Karpatskoj kotlini (izuzevši dugo pokrštene Franke, IRC i neke druge manje grupe). Ono što se mora uzeti u obzir kada se promjena grobnog ritusa pripisuje promjeni vjere, jesu razlozi promjene vjere, a da bi se razumjeli razlozi prelaska nekog pojedinca, grupe ili etničke skupine na kršćanstvo, treba se proučiti politička situacija u Karpatskoj kotlini u 8. i 9. stoljeću. Kršćanstvo je sigurno „politička“ vjera, odnosno vjera političkih elita najvećih europskih sila. Iz toga možemo pretpostaviti kako skupine podložne istoku i zapadu vjerojatno

potpadaju pod njihov utjecaj u mnogim sferama života, pa tako i u religioznom životu. Za očekivati je da će, čak i bez prisile, ili čak i truda velikih kršćanskih carstava manje skupine same preuzeti kršćanstvo. Po mom mišljenju za to postoji tri razloga. Jedan je očita prednost kršćanskih vjerovanja u odnosu na stara „poganska“ vjerovanja. Većina populacije koja se u ovom radu razmatra jest slavenskog porijekla, odnosno to su slavenske grupe koje su nastanile Karpatsku kotlinu u 5. i 6. stoljeću (vjerojatno i ranije). Njihova je vjera slična mnogim drugim politeističkim vjerama predkršćanskog doba. Panteon bogova sličan rimskom ili nordijskom, u kojem su bogovi zaduženi za stvari presudne za normalno funkcioniranje svakodnevnog života; hranu, ratovanje, zdravlje, žetvu, itd. Vjerovanje u pogrebni život postojalo je u formi znatno drugačijoj od kršćanske. Vjerovalo se kako čovjek ide na drugi svijet u svome tijelu, da mu za putovanje trebaju predmeti koji su mu bili neophodni za života, te da mora biti značajan tokom života kako bi svoje putovanje uopće uspješno završio. Kršćanstvo je tim ljudima ponudilo sasvim novi pogled na vjeru. Kršćansko učenje kaže kako bilo što što se događa tokom života nije vrijedno, može se ispraviti, te da svaki čovjek može ići u raj. Kada se to postavi tako pojednostavljeno, tko ne bi želio zamijeniti svoju staru, „strogu“ vjeru, novom obećavajućom vjerom koju prakticiraju ljudi diljem Europe.

Drugi razlog vidim u povodljivosti ljudi koja postoji uvijek i svugdje, pa tako i u religioznom životu populacije 8. i 9. stoljeća u Karpatskoj kotlini. Ako je netko od tebe bolji i jači, želiš biti kao on, a kršćanstvo je često bilo objašnjenje za dobre stvari koje su se nekome u tim ranim stoljećima događale. Treći je uzrok pokrštavanje. Pokrštavanje se vodilo diljem Europe, pa i šire, vjerojatno od samih početaka kršćanstva, pa sve do pokrštenja baltičkih zemalja u 14. i 15. stoljeću. Ono što je očito, kad kažem da je kršćanstvo „politička“ vjera, jest širenje političkog utjecaja kristijanizacijom. Mislim da to objašnjava napore koje su Franačko Carstvo i Bizant uložile u širenje nove vjere. No, koji god bili uzroci prelaska ljudi na novu vjeru, sigurno je da je do prelaska došlo. Ne u isto vrijeme na cijelom prostoru Karpatske kotline, ali postupno, do početka 10. stoljeća, većina stanovništva je vjerojatno pokrštena. Ono što se možda čini logičnim, ali je zapravo vrlo kompleksno i nimalo sigurno, jest pretpostavka da se preuzimanjem kršćanstva preuzimaju i kršćanski rituali, odnosno među njima i inhumacija. Na

širokom europskom prostoru, u dogom vremenskom rasponu od 4. do 10. stoljeća, vidljiva su groblja koja pokazuju miješanje dvaju svjetova. Grobni ritual i grobni prilozima ne mogu nam točno reći da li se radi o kršćaninu. Veliki broj grobnih priloga, odjeće, oružja, opreme i uporabnih predmeta ne predstavlja nužno poganina (o čemu svjedoče iznimno bogati moravski i hrvatski grobovi 9. stoljeća), ali niti jednostavan ukop ne znači da je pokojnik kršćanin.

Pojava Avara u Karpatskoj kotlini sredinom 6. stoljeća tekla je relativno simultano sa seobom Slavena (iako je dio Slavena došao u Karpatsku kotlinu ranije, sigurno su slavenske grupe nastavile pristizati kroz čitavo trajanje Kaganata). Avari su skupina plemena i grupa stepsko-nomadskog porijekla, a odlikuje ih, kao i ostale nomadske skupine, kosturno pokapanje. Drugi faktor koji je mogao utjecati na promjenu pogrebnog ritusa jest avarska prisutnost, a i premoć u većem dijelu 7. i 8. stoljeća u Karpatskoj kotlini. Slaveni i Avari su dobrim dijelom obitavali na zajedničkom prostoru, u relativno dobrom suživotu, pa je izgledno da je uslijed miješanja stanovništva došlo i do preuzimanja običaja; kako u načinu odijevanja, ratovanja, jeziku, tako i u pogrebnom ritualu. Iako nema sigurnih dokaza da su Slaveni preuzeli inhumaciju od avarskih skupina, to je svakako moguće.

Kada se govori o prostoru Karpatske kotline, odnosno o „ničijoj zemlji“ između Franačke i Bizanta, mislim da sve promjene treba gledati kroz prizmu franačkih ili bizantskih utjecaja. Koliko god neka skupina bila moćna, uvijek je direktno ili indirektno pod utjecajem istoka ili zapada (ili obiju strana). Mislim da se uzrok mnogih noviteta kod skupina u Karpatskoj kotlini može objasniti uplivom iz prostora Franačke ili Bizanta. Razlog za to vidim u trgovini. Ako se svijet 8. i 9. stoljeća (a pogotovo Europa) sagleda kao prostor u kojemu je novac pokretač većine događaja (a novac predstavlja i zemlja ili prostor koji neka skupina ima pod kontrolom) onda su ta dva carstva neizostavan čimbenik koji je upleten u sve što se na prostoru između njih događa. Isto tako, mora se naglasiti kako je trgovina tada bila iznimno razvijena, a dobra su putovala cijelim Mediteranom, dolazila iz dalekih krajeva, i transportirala se duž čitave Europe, od Jadrana do Baltika, i od Pirinejskog poluotoka do Ukrajine. Jedno od sjecišta i prometno iznimno važnih područja bio je prostor Karpatske kotline. Sve skupine koje su na tom prostoru bile morale su biti uključene u poslove Bizanta i

Franačke, i njihov je boravak, iako za to nema uvijek dokaza, morao biti odobren od barem jedne strane. Može se pretpostaviti da je većina događaja u tom prostoru rezultat prepucavanja i međusobnog indirektnog ratovanja Franaka i Bizanta (koje se vjerojatno nastavilo i iza Aachenskog mira). U takvom svjetlu trebalo bi promatrati promjene u pogrebnom ritualu skupina u Karpatskoj kotlini. Mislim da je jedan od glavnih uzroka koji su na tu promjenu utjecali činjenica da se i na franačkom i na bizantskom prostoru već stoljećima pokapa isključivo inhumacijski. Iz toga se da zaključiti da grupe koje dolaze u njihovu sferu utjecaja od njih postepeno preuzimaju sve što je naprednije (ili jednostavnije). Preuzimaju se tehnike ratovanja, način odijevanja, pismo, jezik, feudalni sustav, vjera, koriste se isti trgovinski putovi, sklapaju se savezi u svrhu zarade, miješa se stanovništvo, dolazi do brakova među „poganima“ i kršćanima, a dolazi i do preuzimanja inhumacije kao načina pokapanja.

6. Popis značajnijih nalazišta s paljevinskim ukopima na području Karpatske kotline, rimske provincije Dalmacije, Češke, Moravske i istočnog predalpskog prostora

Hrvatska		
1.	Vinkovci, Duga ulica 99, 10 slavenskih paljevinskih grobova, 9 s urnama	Sekelj Ivančanin, Tkalčec (2006.) – treća, zaključna ranoslavenska naseobinska faza, kraj 7. do sredine 8. stoljeća
2.	Smrdelji-Debeljak kod Skradina, L. Marun spominje nalaze ugljena i pepela na groblju	Marun (1998.) – više interpretacija zbog nedovoljno podataka Karaman (1940.) – slučaj spaljivanja pokojnika kod starih Hrvata u 8. stoljeću Jelovina (1976.) – vjeruje da se ne radi o spaljivanju pokojnika, već o nekoj vrsti kulturnog obreda
3.	Kašić – Maklinovo brdo, 20 tamnih mrlja s tragovima spaljivanja, spaljene kosti i ulomci slavenske keramike nepravilno raspoređeni	Belošević (1980.) – paljevinski ukopi Hrvata doseljenih u Dalmaciju, prva polovica 7. stoljeća Jelovina (1976.) – nije sigurno da se radi o paljevinskom groblju (govori o dva nesigurna slučaja spaljivanja pokojnika, Smrdelji i Kašić) Vinski (1987.) – smatra da urne pripadaju kosturnom groblju iz 8. i 9. stoljeća i da predstavljaju biritualnost Sós, Salamon (1995.) – unatoč sličnosti s urnama iz Pókaszetpetka, one ne pripadaju istom horizontu jer urne iz Pókaszetpetka pripadaju paljevinskoj fazi koja je smještena iza polovice 8. stoljeća Milošević (1995.) – radi se o biritualnom groblju slavenskog stanovništva, druga polovica 7. stoljeća
4.	Dubravice kod Skradina, 6 paljevinskih grobova s urnama (uz 50 kosturnih ukopa)	Gunjača (1995.) – urne su preslojene kosturnim grobovima iz 8. stoljeća (M. Petrincec 2002. najstarije kosturne ukope datira u kasno 8. i početak 9. stoljeća) i datiraju se u 7. i prva desetljeća 8. stoljeća Milošević (2000.) – možda biritualno groblje
5.	Sv. Lovre u šibenskom Donjem polju, dva paljevinska groba s urnama	Krnčević (1995.) – nije riječ o biritualnosti, već su paljevinski grobovi stariji, kraj 7. i početak 8. stoljeća Milošević (2000.) – možda se radi o

		biritualnom groblju
6.	Velištak kod Benkovca , 16 paljevinskih ukopa uz 115 kosturnih	Jurić (2004.) – čitavo groblje datira od kraja 7. do početka 9. stoljeća i smatra da su paljevine ostaci ritusa incineracije koji je stariji ili istodoban s inhumacijom Sokol (2006.) – smatra da se radi o biritualnom groblju i datira ga od kraja 8. do sredine 9. stoljeća
7.	Belišće – Zagajci , 32 paljevinska groba, 9 s urnama	Filipec (2009.c) – groblje male slavenske zajednice datirano od polovice 7. i u 8. stoljeće
8.	Lobor MBG , urna s ostacima spaljenog pokojnika pronađena u rupi od stupa drvene crkve iz 9. stoljeća	Filipec (2009.b) – kraj 8. ili početak 9. stoljeća
Bosna i Hercegovina		
9.	Gomjenica kod Prijedora , jedna urna s ostacima spaljenih ljudskih kostiju u sklopu kosturnog groblja	Miletić (1967.) – urna vjerojatno ukazuje na ostatke neke vrste rituala a ne na pokapanje incineracijom; datira urnu usporedno s kosturnim grobljem u 10. i 11. stoljeće, kada se incineracija više ne prakticira
10.	Bagruša u Petoševcima , dvije urne u kontekstu kosturnog groblja	Žeravica (1986.) – smatra da se radi o biritualnom groblju, a urne datira oko 800. godine
11.	Kamenica kod Mahovljana , slučajan nalaz jedne urne	Miletić (1971.) – obred spaljivanja, 8.-9. stoljeće
12.	Sutlić kod Konjica , slučajan nalaz nagorenih kostiju, gara i ulomaka keramike i grobni tumul s ostacima pepela	Anđelić (1959.) – slavenski grob sa spaljenim pokojnikom iz 7. ili 8. stoljeća
13.	Bosanska Rača , ostaci jedne urne u kontekstu rimske nekropole	Čremošnik (1950.) – druga polovica 7. stoljeća
14.	Dvorovi kod Bijeljine , slučajan nalaz dvije urne	Čremošnik (1970.) – druga polovica 6. i početak 7. stoljeća
Srbija		
15.	Ciglana kod Čelareva , grob sa djelomično sačuvanom slavenskom urnom	Janković, Janković (1990.) – pojava urne ukazuje na mogućnost incineracije u kontekstu kosturnog groblja s kraja 8. i iz 9. stoljeća
16.	Novi Slankamen, Čarevci-ciglana , dva paljevinska groba, jedan s urnom	Janković, Janković (1990.) – kosturno groblje iz 9. stoljeća koje je uništilo ne puno starije paljevinsko groblje
Slovenija		
17.	Brstje kraj Ptuja , lonac blizu kojeg su pronađene spaljene ljudske kosti	Guštin (2005.) – podaci o incineraciji Slavena na području Slovenije su nedostatni za zaključke, a ovo je jedini nalaz paljevinskog

		groba
Češka		
18.	Přitluky , veće paljevinsko groblje pod humcima	Poulik (1948.) ovakav tip groblja datira od 5. do 8. stoljeća Lutovský (1997.) ovakva groblja datira u 8. i 9. stoljeće, s mogućnošću trajanja od 7. do 10. stoljeća
19.	Lokaliteti oko Pohanskog - Břeclav-Pohansko, Trnava i Stará Břeclav , paljevinski grobovi u jamama sa ili bez urne	Dostal (1985.) – druga polovica 7. i početak 8. stoljeća Macháček (1994.) – nije sigurno da je pokapanje u urnama najstariji sloj u Pohanskom, možda je to podgrupa I s paljevinskim grobovima u jami bez keramike, u kojem slučaju datira nalazišta u prvu polovicu 7. stoljeća
Austrija		
20.	Hohenau a.d. March	Friesinger, Winkler (1991.) - kraj 6. i 7. stoljeće, pojava praške keramike
21.	Poysdorf	Friesinger, Winkler (1991.) - kraj 6. i 7. stoljeće, pojava praške keramike
22.	Velm-Götzendorf	Friesinger, Winkler (1991.) - kraj 6. i 7. stoljeće, pojava praške keramike
23.	Stein a.d. Donau	Friesinger, Winkler (1991.) - kraj 6. i 7. stoljeće, pojava praške keramike
24.	Grosamberg	Turčan (1983.) – 8. i 9. stoljeće; paljevinski ritus se zadržava i u 9. stoljeću
25.	Holzwiesen	Turčan (1983.) – 8. i 9. stoljeće
26.	Pitten-Kreuzackergasse , kosturno groblje datirano od početka do posljednje četvrtine 9. stoljeća na kojem je pronađen paljevinski grob djeteta i možda još jedan paljevinski grob	Friesinger (1977.) – prva polovica 9. stoljeća
Slovačka		
27.	Košút	Bialeková (1962.) – kraj 5. stoljeća Bialeková (1987.) – prva polovica 6. stoljeća -najraniji sloj slavenskih paljevinskih groblja s praškom keramikom Fusek (1996.) - 6. do sredine 7. stoljeća
28.	Mostove	Bialeková (1962.) – kraj 5. stoljeća Bialeková (1987.) – prva polovica 6. stoljeća -najraniji sloj slavenskih paljevinskih groblja s praškom keramikom Fusek (1996.) - 6. do sredine 7. stoljeća
29.	Potvorice	Bialeková (1962.) – kraj 5. stoljeća

		Bialeková (1987.) – prva polovica 6. stoljeća -najraniji sloj slavenskih paljevinskih groblja s praškom keramikom Turčan (1983.) – možda širi vremenski okviri datacije i šira etnička pripadnost, odnosno Slaveni i starosjedilačko stanovništvo Fusek (1996.) - 6. do sredine 7. stoljeća
30.	Stupava	Kraskovska (1956.) - 6. stoljeće
31.	Výčapy-Opatovce	Budinský-Krička (1948.) - 7. i možda početak 8. stoljeća Fusek (1996.) - 6. do sredine 7. stoljeća
32.	Čakajovce	Rejholcová (1990.) - početak 7. stoljeća do u 8. st. Fusek (1996.) – pojedine grobove datira još u 6. stoljeće
33.	Bešeňov	Kraskovska (1958.) - prijelaz 7. na 8. stoljeće, biritualno groblje Fusek (1996.) – vjerojatno započelo kao paljevinsko groblje, a nakon dolaska Avara koriste se i inhumacija i incineracija, 6. do sredine 7. stoljeća
34.	Devinska Nová Ves , slavensko-avarsko biritualno groblje, 883 groba, od toga 25 paljevinskih	Eisner (1952.) – 7., 8. stoljeće Fusek (1996.) – jedino pravo biritualno groblje 7. stoljeću u jz Slovačkoj (incineracija se zadržava do u kraj 8. stoljeća)
35.	Galanta-Matuškovo , ravno paljevinsko groblje	Fusek (1996.) - 6. do sredine 7. stoljeća
36.	Bratislava-Vajnory , biritualno groblje, 16 grobova, od toga 6 paljevinskih u urnama	Kraskovska (1958.) – druga polovica 8. stoljeća
37.	Bernolakovo , kosturno groblje s 2-4 paljevinska groba iz ranijeg horizonta i jednim dvojnim biritualnim iz mlađeg horizonta	Kraskovska (1962.) - 8. stoljeće Fusek (1996.) – 8. stoljeće, biritualno groblje
38.	Želovce , tri paljevinska groba u urnama uz 850 inhumacijskih grobova	Čilinska (1973.) - 1. polovica 7. do prijelaza 8. u 9. stoljeće
39.	Všechsvätých-Valaliky , četiri paljevinska ukupa (tri u urni), uz 31 inhumacijski	Turčan (1983.) – 8. stoljeće
40.	Barca , jedan paljevinski grob u urni na kosturnom groblju	Pástor (1954.) - 7. i do prve polovice 8. stoljeća
41.	Vajnory-Pod Križom	Fusek (1996.) – 8. stoljeće, biritualno groblje

42.	Vajnory-Željeznička stanica	Fusek (1996.) – 8. stoljeće, biritualno groblje
43.	Záhorska Bystrica	Fusek (1996.) – 8. stoljeće, biritualno groblje
44.	Čataj	Fusek (1996.) – 8. stoljeće, biritualno groblje
45.	Nitra-Dolné Krškany	Fusek (1996.) – 8. stoljeće, biritualno groblje
Mađarska		
46.	Pókaszpetk, biritualno groblje ranoavarskog perioda; pojedinačni paljevinski ukopi bili su isključive bez urni, dok se pojavljuju dvojni biritualni ukopi, inhumirani pokojnik uvijek muškarac, a kod dva spaljena pokojnika ustanovljeno da se radi o ženama; nakon hijata groblje je korišteno kao ravno paljevinsko groblje	Sós, Salamon (1995.) – kasnije paljevinsko groblje – sredina 8. do početka 9. stoljeća, najkasniji grobovi iz ranoavarskog vremena oko 680. godine
47.	Alsórajk-Határi tábla, 27 kosturnih i 9 paljevinskih ukopa, biritualno groblje, uz 7 paljevinskih ukopa u dugom jarku (Totenhaus); paljevinski grobovi su u jamama bez urni	Szóke (1996.) – između 840. i 880/885. godine

7. Popis Literature

1. Anđelić, P., *Dva srednjovekovna nalaza iz Sutlića kod Konjica*, GZMS XIV 1959
2. Bačić, B., *Starohrvatsko groblje u Žminju u Istri*
3. Bajka, M., Florek M., *Nowe dane do badań nad cmentarzami wczesnośredniowiecznego Sandomierza*, Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego Tom XXXIII, Rzeszów, 2011
4. Barford, P. M., *The Early Slavs*, Cornell University Press, 2001
5. Bekić, L., *Rani srednji vijek između Panonije i Jadrana; Ranoslavenski keramički i ostali arheološki nalazi od 6. do 8. stoljeća*, AMI, Pula 2016
6. Belošević, J., *Materijalna kultura Hrvata od 7. do 9. stoljeća*, SNL Zagreb, 1980
7. Belošević, J., *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu u Ninu*, Zadar 2007
8. Bialeková, D., *Nové včasnოსlovenské nálezy z juhozápadného Slovenska*, SlovArch X/1 Bratislava 1962
9. Bialeková, D., *Včasnოსlovenské popolnicové hroby z Potvoríc z hl'adiska antropologickej analýzy*, ŠZAUSAV 23, Nitra 1987
10. Bierbrauer, V., *Historische Überlieferung und archäologischer Befund. Ostgermanische Einwanderer unter Odoaker und Theoderich nach Italien. Aussagemöglichkeiten und Grenzen der Archäologie*, Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Laténezeit bis zum Frühmittelalter, UJ Kraków, 1992
11. Bilogrivić, G., *Karolinški mačevi tipa K*, Opuscula Archaeologica 33/2009
12. Bilogrivić, G., *O mačevima posebnog tipa u Hrvatskoj*, SHP III 38/2011
13. Boháčová, I., Profantová, N., *Bohemia and Great Moravia – archaeological evidence (u Great Moravia and the beginnings of Christianity)*, Brno 2014
14. Bóna, I., *The Dawn of the Dark Ages, The Gepids and the Lombards in the Carpathian Basin*, Corvina Press 1976
15. Budinský-Krička, V., *Slovanské popolnicové pole z doby predhradištnej vo Výčapoch- Opatovciach, okr. Nitra*, HistSlov V, Bratislava 1948
16. Cetinić, Ž., *Stranče-Gorica starohrvatsko groblje*, Rijeka 1998

17. Ciglenečki, S., *Justinijanovo utvrđivanje Ilirika*, Archaeologia Adriatica III, 2009
18. Curta, F., *The making of the Slavs; History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500-700*, Cambridge University Press, 2001
19. Curta, F., *Etnicitet u ranosrednjovjekovnoj arheologiji: Primjer ranoslavenskih nalaza u jadranskoj regiji*, SHP III 37/2010
20. Čremošnik, I., *Nalaz slovenske keramike u Rači 1947. godine i pregled nalaza slovenske keramike u Bosni do danas*, GZMS IV-V 1950
21. Čremošnik, I., *Die Cronologien der aeltesten slavischen Funde in Bosnien und der Herzegovina*, AIug XI, Beograd 1970
22. Demo, Ž., *Ranosrednjovjekovno koplje s krilcima iz okolice Dugog Sela u svjetlu novih saznanja o ovoj vrsti oružja na motki*, Archaeologia Adriatica IV 2010
23. *Die Slawen in Deutschland, Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6. bis 12. Jahrhundert*, Akademie – Verlag Berlin, 1985
24. Dimitrijević, S., *Četiri groba iz novootkrivene slavenske nekropole u Otoku kod Vinkovaca*, Opuscvla archaeologica, 2 I, 1957
25. Dostal, B., *Břeclav-Pohansko III. Časné slovanské osídlení*, Brno, 1985
26. Dzik, M., *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko skieletowe w Żukowie, pow, Płońsk*, Warszawa, 2006
27. Fehring, G. P., *Arheologija srednjeg vijeka*, Scarabeus-naklada, Zagreb, 2004
28. Filipec, K., *Problem kronologije grobalja 9. i 10. stoljeća u Hrvatskoj*, SHP 36/2009a
29. Filipec, K., *Ranosrednjovjekovna bojna sjekira iz Marinbroda na Banovini*, VAMZ 3.s. XLIII 2010
30. Filipec, K., *Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća*, Sarajevo 2015
31. Filipec, K., *Slavenski paljevinski grob iz Lobora*, Archaeologia Adriatica III, 2009b
32. Filipec, K., *Rani Slaveni u Belišću*, Zbornik 3 Grad Belišće-Muzej, 2009c
33. Friesinger, H., Winkler, E. M., *Ein slawisches Brandgrab aus Velm-Götzendorf, Niederösterreich*, AAustr 75 Beč 1991

34. Friesinger, H., *Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich II*, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der österreichischen Akademie der Wissenschaften XVII-XVIII, Beč 1977
35. Fusek, G., *Das Bestattungsritus und die materielle kultur der Slawen im 6.-8. Jh in der Südwestslowakei*, Bratislava 1996
36. Fusek, G., *Zur Chronologie der frühslawischen Periode in der Slowakei*, Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Laténezeit bis zum Frühmittelalter, UJ Kraków, 1992
37. Galuška, L., *Rex, Principes, Optimates – the elites of Great Moravia* (u *Great Moravia and the beginnings of Christianity*), Brno 2014
38. Godłowski, K., *Pierwotne siedziby Słowian*, UJ Kraków, 2000
39. Gračanin, H., *Zagrebačko područje u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju*, VAMZ 3.3. XLIII, 2010
40. Gusar, K., *Nalazi slavenske keramike s lokaliteta Podvršje-Glavčine*, Archaeologia Adriatica III 2009
41. Guštin, M., *Rani srednji vijek od alpskih obronaka do Panonije*, Pril. inst. arheol. Zagrebu, 24/2007
42. Guštin, M., *Tisti z Vzhoda*, Koper 2005
43. Halsall, G., *Ethnicity and early medieval cemeteries*, Arqueología y Territorio Medieval 18, 2011
44. Hanuliak, M., *Burial rite at the territory of the Great Moravia*, (u *Great Moravia and the beginnings of Christianity*), Brno 2014
45. Harbeck, Codreanu-Windauer, McGlynn, Müller, Haberstroh, *Living at the Outskirts of the Roman Empire, after the fall. A study of 5th Century Bavarian Burials*, Interdisciplinaria Archaeologica VII 1/2016
46. Hensel, W., *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna*, Państwowe wydawnictwo naukowe, Warszawa, 1956
47. Hruby, V., *Staré Město, velkomoravské pohřebiště Na Valách*, Prag 1955
48. *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium* (više autora), Ministry of National Cultural Heritage, Teleki László Foundation, Budimpešta, 2003
49. Ilkić, M., *Nalazi seobe naroda i ranog srednjeg vijeka iz Sotina*, Pril. Inst. arheol. Zagrebu, 24/2007

50. Istvánovits, E., *Some Data on the Late Roman – Early Migration Period Chronology of the Upper Tisza Region; Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Laténezeit bis zum Frühmittelalter*, UJ Kraków, 1992
51. Janković, M., Janković, Đ., *Sloveni u jugoslovenskom Podunavlju*, Beograd 1990
52. Jarak, M., *Zapažanja o grobljima 8. i 9. st. u Dalmaciji*, Opusc. archaeol. 26 2002
53. Jelovina, D., *Starohrvatske nekropole*, Čakavski sabor Split, 1976
54. Jonsson, K., *Burial Rods and Charcoal Graves: New Light on Old Burial Practices*, 2007
55. Jurčević, A., *Nalazi ranokarolinškog oružja i konjaničke opreme u doba formiranja Hrvatske Kneževine*, SHP III 38/2011
56. Jurić, R., *Velim-Velišćak HAG I*, Zagreb 2004
57. Karaman, Lj., *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Matica hrvatska, 1930
58. Karaman, Lj., *Iskopine društva „Bihaća“ u Mravincima i starohrvatska groblja*, 1940
59. Kazanski, M., Périn, P., *Identité ethnique en Gaule à l'époque des Grandes Migrations et des Royaumes barbares: étude de cas archéologiques*, Antiquités Nationales 39
60. Kouřil, P., *The final years and downfall of Great Moravia (u Great Moravia and the beginnings of Christianity)*, Brno 2014
61. Kraskovska, L., *Pohrebisko v Bernolákove*, SlovArch X/2, Bratislava 1962
62. Kraskovska, L., *Slovanské popolnicové pohrebisko v Stupave*, SlovArch IV/1, Bratislava 1956
63. Kraskovska, L., *Výskum v Bešeňove roku 1950*, SlovArch VI/2, Bratislava 1958
64. Krnčević, Ž., *Srednjovjekovna arheološka nalazišta na šibenskom području*, Izdanja HAD 19, Zagreb 1995
65. Kuna, M., Profantová, N., *Prague-type Culture Houses; Aspects of Form, Function and Meaning*, Histria Antiqua 20/2011
66. Leleković, T., *Cemeteries, The Archaeology of Roman Southern Pannonia, The State of Research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, BAR International Series 2393 2012

67. Lübke, C., *Great Moravia and the Empire* (u *Great Moravia and the beginnings of Christianity*), Brno 2014
68. Lutovský, M., *Hroby knížat : kapitoly z českých dějin a hrobové archeologie*, Prag 1997
69. Macháček J., *Das Brandgräberfeld von Břeclav-Pohansko*, AAustr 78 Beč 1994
70. Manteuffel, T., *Słowiańszczyzna pierwotna*, Nakładem księgarni Stefana Kamińskiego, Kraków, 1946
71. Marun, L., *Starinarski dnevnici*, MHAS Split 1998
72. Měřínský, Z., *Paganism and the origins of Christianity in Moravia and Silesia* (u *The Cyril and Methodius mission and Europe – 1150 years since the arrival of Thessaloniki brothers in Great Moravia*), Brno 2014
73. Miletić, N., *Do završnih stoljeća srednjeg vijeka* (u Laktaši), Laktaši 1971
74. Miletić, N., *Slovenska nekropola u Gomjenici kod Prijedora*, GZMS XXI/XXII 1966./1967
75. Milošević, A., *Karolinški utjecaji u Kneževini Hrvatskoj u svjetlu arheoloških nalaza* (u *Hrvati i Karolinzi*), MHAS Split 2000
76. Milošević, A., *Komanski elementi i pitanje kasnoantičkog kontinuiteta u materijalnoj kulturi ranosrednjovjekovne Dalmacije* (u *Etnogeneza Hrvata*) Zagreb 1995
77. Milošević, A., *Ranosrednjovjekovna bojna sjekira iz Vedrina kod Trilja i drugi nalazi sjekira tog vremena na području Hrvatske*, VAMZ 3.s. XX 1987
78. Milošević, A., *Ranosrednjovjekovno groblje kod Gluvinih kuća u Glavicama kod Sinja*, SHP III/24, 1997
79. Milošević, A., *Srednjovjekovna nekropola u Barama u Lučanima kod Sinja*, SHP 14/1984
80. Mirnik, I., *Novac iz starohrvatskih grobova*, VAMZ 3.s., XXXVII 2004
81. Mócsy, A., *Pannonia and Upper Moesia; A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London-Boston 1974
82. Müller, R., *Burials and Society 286-288, The Romanized Population in the 5th-6th Centuries 289-295* (u *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millenium*), Budapest, 2003

83. Parczewski, M., *Neue frühslawischen Funde in Polen*, Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Laténezeit bis zum Frühmittelalter, UJ Kraków, 1992
84. Parczewski, M., *Najstarsza faza kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce*, UJ Kraków, 1988
85. Petrinec, M., *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*, MHAS Split, 2009
86. Pintérová, B., *Príchod Madarov ko Karpatskej kotliny vo svetle archeologických prameňov*, Nitra 2007
87. Pleterski, A., *The Invisible Slavs, Župa Bled in the „prehistoric“ Early Middle Ages*, Ljubljana, 2013
88. Póczy, K., *Cult Centres in Pannonia 247-252 (u Hungarian Archaeology at the Turn of the Millenium)*, Budapest, 2003
89. Poleski, J., *Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Małopolsce*, Uniwersytet Jagielloński Kraków, 1992
90. Poleski, J., *Datierungsgrundlagen der ältesten Phasen des Frühmittelalters (bis zum Ende des 10. Jh.) in Klempolen*, Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Laténezeit bis zum Frühmittelalter, UJ Kraków, 1992
91. Poleski, J., *Małopolska w VI-X wieku*, Studium archeologiczne, Kraków, 2013
92. Poulík, J., *Mikulčice - pevnost a sídlo knížat velkomoravských*, Prag 1975
93. Poulík, J., *Staroslovanská Morava*, Prag 1948
94. Profantová, N., *Cultural discontinuity and the migration hypothesis. The 6th century Slavic migration in the light of new archaeological finds from Bohemia*, 255-265 ACE Conference Brussels: The very beginning of Europe? Early-Medieval Migration and Colonisation 2012
95. Profantová, N., *Mikulčice - pohřebiště u 6. a 12. kostela (Mikulčice - Gräberfeld bei der 6. und 12. Kirche)*, Brno 2003
96. Rácz, S., *Zwischen Hunnen und Gepidenzeit; Frauengräber aus dem 5. Jahrhundert im Karpatenbecken 301-360*, Institut für Archäologiewissenschaften, Eötvös Loránd Universität Múzeum Budapest, 2016

97. Rejholcová M., *Časnoslovanské pohrebisko v Čakajovciach, okres Nitra*, SlovArch XXXVIII/2 Bratislava 1990
98. Sekelj Ivančanin, T., Tkalčec, T., *Slavensko paljevinsko groblje na položaju Duga Ulica 99 u Vinkovcima*, Pril. Inst. arheol. Zagrebu, 23/2006
99. Stupecki, L. P., *Problem słowiańskich świątyń*, Slavia Antiqua XXXV 1994
100. Stupecki, L. P., *Słowiańskie posągi bóstw*, Kwartalnik historii kultury materialnej, 41/1 1993
100. Sokol, V., *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština od Jadrana do Save*, Zagreb 2006
101. Sós, Á., Salamon, Á., *Cemeteries of the Early Middle Ages (6th-9th c.) at Pókaszpetk*, Budimpešta 1995
102. Szmoniewski, B. S., *Byzantium and the Slavs in the light of Goldsmiths' Production (u Intelligible Beauty; recent research on Byzantine jewellery)*, British Museum Research Publication 178 2010
103. Szóke B. M., *Das birituelle Gräberfeld aus der Karolingerzeit von Alsórajk-Határi tábla*, Antaeus 23, 1996
104. Šmalcelj, M., u *Arheologija i Rat; djelatnost arheološkog zavoda FFZG*, Zagreb 1992
105. Téra, M., *Archaic Slavic Religion (u Great Moravia and the beginnings of Christianity)*, Brno 2014
106. Tomičić, Ž., *Arheološka slika ranoga srednjeg vijeka na prostoru međuriječja Drave, Dunava i Save (u Hrvati i Karolinzi)*, MHAS Split 2000
107. Tóth, A.B., *The Gepids 295-297 (u Hungarian Archaeology at the Turn of the Millenium)*, Budapest, 2003
108. Turčan, V., *Etnické vzťahy v 6.-8. storočí v Karpatskej kotline vo svetle žiarových hrobov*, Zbornik Slovenského národného Múzea História 23, LXXVII, Bratislava 1983
109. Vavřínek, V., *Christianity and the Byzantine mission in Great Moravia (u Great Moravia and the beginnings of Christianity)*, Brno 2014
110. Vida, T. *The Early and Middle Avar Period 302-310 (u Hungarian Archaeology at the Turn of the Millenium)*, Budapest, 2003

111. Vinski Gasparini, K., Ercegović, S., *Ranosrednjovjekovno groblje u Brodskom Drenovcu*, VAMZ 1/1 1958
112. Vinski, Z., *Gibt es Frühslawische Keramik aus der Zeit der südslawischen Landnahme?*, AIug I Beograd, 1954
113. Vinski, Z., *Glose uz dvije novije knjige o prošlosti Slavena*, SHP 3/16 1987
114. Vinski, Z., *O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološku ostavštinu iz vremena prvog Avarskog Kaganata*, Opuscula Archaeologica 3 I 1958
115. Vinski, Z., *Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine*, Vjesnik AMZ 5/1972
116. Vinski, Z., *Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi na užem i širem području Zagreba*, Iz starog i novog Zagreba II, Zagreb 1960
117. Wihoda, M., *From the Moravians to Great Moravia and back again (u Great Moravia and the beginnings of Christianity)*, Brno 2014
118. Zábojník J., *Slovensko a avarský kaganát*, Bratislava 2004
119. Zábojník, J., *The Slavs and the Avar Khaganate (u Great Moravia and the beginnings of Christianity)*, Brno 2014
120. Zoll-Adamikowa, H., *Zur Chronologie des awarenzeitlichen Funde aus Polen*, Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Laténezeit bis zum Frühmittelalter, UJ Kraków, 1992
121. Zoll-Adamikowa, H., *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski I, II*, Wrocław, Warszawa, Kraków, 1966
122. Zoll-Adamikowa, H., *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne słowian na terenie Polski I, II*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdansk, 1975
123. Zsidi, P., *Burials 252-255 (u Hungarian Archaeology at the Turn of the Millenium)*, Budapest, 2003
124. Žeravica, Z., *Ranoslavenska nekropola Bagruša u Petoševcima kod Laktaša*, GZMS 40/41 1985./1986.